

- 91

Б. к.	<i>ат</i>	<i>атым</i>	<i>атынъ</i>	<i>аты</i>
С. к.	<i>атнынъ</i>	<i>атымнынъ</i>	<i>атынънынъ</i>	<i>атынынъ</i>
Д. к.	<i>аткъа</i>	<i>атыма</i>	<i>атынъа</i>	<i>атына</i>
Т. к.	<i>атны</i>	<i>атымны</i>	<i>атынъны</i>	<i>атыны</i>
Е. к.	<i>атта</i>	<i>атымда</i>	<i>атынъда</i>	<i>атында</i>
Ч. к.	<i>аттан</i>	<i>атымдан</i>	<i>атынъдан</i>	<i>атындан</i>

Мулькиет ялғамалары къошулған сёзлер, келиш ялғамаларынен тюрленгенде, бойле деньишмелер пейда ола:

а) биринджи, экинджи шахыс (текликте) мулькиет ялғамасы къошулған сёзлерде доғрултув келишинде *-гъ, -г* тюшип къала ве шу келиш *-а, -е* ялғамаларынен ифаделене: *баш+ым+(гъ)а — башыма, баш+ынъ+(гъ)а — башынъа, эл+им+(г)е — элиме, эл+инъ+(г)е — элинъе.*

б) доғрултув, ер ве чыкъыш келишлеринде учюнджи шахыс (текликте) мулькиет ве келиш ялғамалары арасында бир *-н* пейда ола: *баш+ы+н+а, баш+ы+н+да, баш+ы+н+дан; агъа+сы+н+а, агъа+сы+н+да, агъа+сы+н+дан.*

224-иш. Ашагъыда берильген исимлерни келишлернен тюрлендиринъиз.

Эништем, къолунъ, фикри, низамынъ, бурну.

225-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Исимлернинъ джумледе беджерген вазифесини къайд этинъиз.

Т

Дестаннынъ муэллифи, озюнинъ къараманы Тогъайбей киби, Ватаныны, халкъыны юректен севген, бу халкънынъ сербестлигине^Т эль узатып кельген, истиляджыларны корер козю олмаған бир ватанпервер эди.

Дестаннынъ къурулышы, тасвир ве ифаде васталары, тили бу гъаеге уйгъундыр. Шаир башта истиляджынынъ акъыкий мерамыны ача, сонъра истиляджыгъа берильген дарбени тасвир эте. Шаир озюнинъ севимли къараманы Тогъайбейни «улу батыр», «земаннынъ къараманы», «арслан» киби мергин ве ачыкъ эпитетлернен, айырыджыларнен сыфатлай, амма Польша къыралыны «гъурурлы», «мельун» киби эпитетлернен тасвир эте.

(А. Фетислямов)

226-иш. Ашагъыда берильген диалогны девам этинъиз. Джумлелерде олған исимлерни талиль этинъиз.

— Энвер, сен насыл спорт оюнларыны бегенесинъ?

—

- Маса тенисини ойнамагъа севесинъми?
-
- Энъ бегенген спортчунъ кимдир?
-

227-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Мулькиет ялгъамасынен кельген исимлерни къайд этип, язылувыны агъыздан анълатынъыз. Джумле азаларынынъ тюбюни сызынъыз.

Къардашлыкъ къабри
Чам тереклер арасында
Корюне кок мермер таш.
Шу тереклер талдасында
Дерсинъ, тура дженкчи яш.
Кунъдюз оны кунеш опе,
Геджелери толгъун ай.
(Р. Халид)

50-нджи дерс

КЕЛИШ ЯЛГЪАМАЛАРЫНЫНЪ ИМЛЯСЫ

Келиш ялгъамалары къалын ве индже шекиллерде язылып: *адамнынъ, дефтернинъ, адамгъа, дефтерге*. Догърултув, ер ве чыкъыш келишлерининъ ялгъамалары сагъыр ве янъгыравукъ шекиллерде языллар: *адамгъа, къышкъа, дефтерге, сепетке; адамда, къышта, дефтерде, сепетте; адамдан, къыштан, дефтерден, сепеттен*.

Мулькиет ялгъамалары къошулгъан исимлер келиш ялгъамаларынен тюрленгенде, бойле денъишмелер юзь бере: **догърултув, ер ве чыкъыш** келишлеринде мулькиет ве келиш ялгъамалары арасында бир **-н-** пейда ола (*адамы-н-а, адамы-н-да, адамы-н-дан*); мулькиет ялгъамалары къошулгъан исимлер догърултув келишинде **-гъа, -къа, -ге, -ке** ялгъамалары ерине **-а, -е** ялгъамаларыны къабул этелер (*адамы-н-а, дефтери-н-е*).

228-иш. Метинде олгъан исимлернинъ келишини бельгиле-нъиз. Дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

Яз акъшамларынынъ биринде мен чайырдан къайтмакъта эдим^с. Этраф, кузьгю киби, тер-тегиз эди. Чёльни экиге больген киби, уфукъкъа ёлнынъ къара шерити узанмакъта, чёльнинъ айдын-ачыкъ фонунда ёл уджсуз-бу-

джакъсыз олып корюне. Онынъ ялынъыз кенарларында от осьмекте, лякин, о да яры-ярыгъа сарарып къалгъан. Баарьде ёл юксек ве шыралы отнен къапланып алына: андаки чечеклернинъ чокълугъындан, бутюн чёльни къокъу сарып ала, ярашыкъларынен козь сукъландыра.

(С. Шукурджиев)

229-иш. Берильген исимлерни келишлернен тюрлендинъиз.
Къартананъ, эништеси, эмджем.

◆ Бу сёзлерни джумлелер ичинде къулланынъыз.

230-иш. Нокъталар ерине келиш ялгъамаларыны къойып, джумлелерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз. Аталар сёзлери-ни насыл анълайсынъыз?

1. Акъикъат атеш... янмаз, сув...батмаз.
2. Сув чукъур... джыйылыр.
3. Эски юрт... къадири янъысында билинир.
4. Юрьген ёл... тапар,
Отургъан къайдан тапар.

231-иш. Берильген исимлерни келишлернен тюрлендинъиз.
Анам, анасы, козюм, козю.

◆ Бу сёзлернен бир-къач джумле тизинъиз.

51-инджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ УСЛЮПЛЕРИ (РЕСМИЙ УСЛЮП)

Чешит-тюрлю весикъаларны, къарар, эмир къагъытларыны язгъанда нутукънынъ ресмий услюби къулланыла. Бу услюпнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

232-иш. Метинни окъуп, онынъ услюбини бельгиленъиз.

Илян

Окъуйджыларнынъ дикъкъатына!
«Къырым» газетасы эдебий ярыш илян эте!
Ярышнынъ шартлары:

- 1) икяе, шиирлеринъизни 1-инджи сентябрьге къадар ёлланъыз;
 - 2) эсерлернинъ колеми беш саифеден зияде олмамалы;
 - 3) конвертте «Эдебий ярыш» деп къайд этмеге унутманъыз.
- Энъ яхшы икяе ве шиирлер газетамызда дердж олунаджакъ.
Ярыш юрисининъ реиси — Алим Бекиров.

Илянларда бир сыра малюмат олмасы шарт:

- 1) хабер кимге аит олгъаны косътериле;
- 2) къыскадан эсас малюмат бериле;
- 3) илян кимнинъ адындан берильгени къайд этиле.

233-иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, мевзуларыны къайд этинъиз. Бунъа коре, метиннинъ насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз.

I.

Весикъа

Ишбу весикъа Акимова Пакизе Сейтумеровна Акъмесджит шеэриндеки биринджи умумтасиль мектебининъ алтынджы сыныф талебеси олгъаныны тасдикълай.

Весикъа И. Гаспринский адына китапханеге такъдим этмек ичюн берильди.
Мектеп мудири

А. Селимов

II.

Субетлешемиз

Бойле бир вазиятке эсасланып, диалог тизинъиз: бир талебе — урба сатыджысы, экинджиси — урба алмагъа кельген мектеп талебеси.

234-иш. Бедий эдебият, газета, журналлардан тюрюю услюпте язылгъан метин парчаларыны тапып, кочюринъиз. Джумлелерде олгъан исимлернинъ келишлерини бельгиленъиз.

52-нджи дерс

ИСИМЛЕРДЕ ОХШАВ-КИЧИЛЬТЮВ ЯЛГЪАМАЛАРЫ

◆ Ашагъыда берильген джумлелерни тенъештиринъиз. Къайд олунгъан исимлер бири биринден насыл фаркъланалар?

Узакъта койнинъ эвлери корюнди. Балыкъчы ири судакъ балыгъыны тутты.	Олар койчикке якъынлашмакъта эдилер. Аквариумда дюльбер ренкли балычыкълар ялдай эди.
---	--

I. Исимден исим япыджы ялгъамалар:

1. -джы, -джи, -джу, -джю, -чы, -чу, -чи, -чю: авджы, демирджи, ёлджу, гульджу, ашчы, ишчи, кёушчу, сютчю.
2. -даш, -деш: курсдаш, ватандаш, койдеш.
3. -шынас: эдебиятшынас, тильшынас.
4. -кяр, -кир: авескяр, зиянкяр, ишкяр.

II. Фиильден исим япыджы ялгъамалар:

1. -ма, -ме: сарма, бурма, къазма, больме, тепме, кезде.
2. -гъы, -къы, -гъу, -къу, -гу, -ку, -гю, -кю: саргъы, аджыткъы, дуйгъу, ургъу, бильги, ички, кулъкю.
3. -гъыч, -къыч, -гъуч, -къуч, -гуч, -куч, -гюч, -кюч: отургъыч, кыыскъыч, ювгъуч, туткъуч, сьльгич, сепкич, сюзгюч.

239-иш. Ашагъыда берильген япма исимлерни сыралап язынъыз, яни исимлерден; фииллерден; башкъа сёз чешитлеринден япылгъан исимлерни айры-айры косътеринъыз.

Корюм, къазма, бирлик, балыкъчы, ёлджу, шувулты, кулюш, гузеллик, онлукъ, ургъу, курек, ювгъуч, язышув, къошув, къоркъу, чыдам, къурав, сёгюш, тазелик, окюнч, джыйым, инъильти, сарма, кезинти.

240-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Асыл сёзлерни бир сызыкънен, япма сёзлерни исе эки сызыкънен белгилеңиз. Япма сёзлерде сёз япыджы ялгъамаларны къайд этинъиз.

Бекир о заман: «Алла он огълан берсе биле, эписини, раметли бабам тенбиелегени киби, адам этерим», — деп хаяллана эди: «Тонгъуч огълум — мытлакъ, демирджи олур. Экинджиси — бербер^с. О, тамам базар къапусынынъ янында озъ тюкяныны ачар. Учюнджи огълум исе аякъкъап тюкянында чалышыр. Къалгъан огъулларымны саатчы, терзи, тенекеджи, бакъырджи, кийизджи япарым».

(Э. Амит)

241-иш. Схемаларгъа эасланых, япма исимлерни язынъыз. Бир къач исимнен джумлелер уйдуруп язынъыз.

$$\begin{array}{c} \dots \\ \dots \\ \dots \end{array} \begin{array}{c} \diagup \\ \text{---} \\ \diagdown \end{array} -\partial\sigma w$$
$$\begin{array}{c} \dots \\ \dots \\ \dots \end{array} \begin{array}{c} \diagup \\ \text{---} \\ \diagdown \end{array} -\partial_{ew}$$

242-иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Асыл ве япма сёзлерни бельгиленъыз. Сёз япыджы ялгъамаларны къайд этип, имлясыны агъзавий анълатынъыз.

1. Яхшылыкъ яманлыкътан^Т къуветлидир.
2. Эйиликнинъ эртеси-кечи ёкъ.
3. Ёлджу ёлда къалмаз.
4. Инсан ят ерде ябанджыдыр,
Озь юртунда сабанджыдыр.

54-юнджи дерс

СИНТАКТИК УСУЛНЕН ИСИМ ЯПУВ

Синтактик усулнен къошма исим (*ашкъазан, козьаш, балкъурт, Багъ-часарай, къартана*), эки сёзнинъ грамматик джеэттен тенъ багълануву-нен чифт исим (*ана-баба, дагъ-таш, кучъ-къувет, шакъа-кулькю*) япыла.

Къошма ве чифт исимлернинъ язылышы

1. Къысымлары айры маналы исимлерден тизильген (*ёлкъапу, гульдесте, ашкъазан, ташбакъа, мысырбогъдай*); биринджи къысмы сыфат я да сайы, экинджи къысмы джыныс исим олгъан (*Къарасув, Бешаран, къаракъурт, байкъуш, Акъяр, Акъмесджит*); къошма исимлер бир умумий ургъунен айтылып ве къошулып язылып.
2. Биринджи къысмы сыфат, экинджи къысмы хас исимден тизильген (*Орта Асия, Дженюбий Америка, Юкъары Чырчыкъ*), бирикмели хусусиетини сакълагъан (*Алтын Орду, демир ёл, иш акъкъы*).
3. **Чифт исимлер** арасына къыскъа сызыкъ (-) дефис къоюлып: *агъа-къардаш, ана-баба, гедже-кунъдюз, дост-душман*.

243-иш. Метинни кочюрингъыз. Чифт исимлерни сечип, дефиснен (-) язынгъыз.

Бираздан юкъугъа далды. Балалар киби, раат юкълалды. Тюшюнде огълуны корьди. Олар, баба бала, эль тутушып, деньиз бою кетмектелер. Сонъра патлакъ чанакъларнен къызарып тургъан ешилъ байыргъа чыкътылар. Баба бала, къуванчтан талакълары къатып, шеньликнен кульмектелер. Деньиз ренкли кокте исе чочамий торгъай эп йырламакъта.

(Т. Халилов)

244-иш. Метинни окъунгъыз. Къошма ве чифт исимлерни къайдэтип, имлясыны изаатлангъыз.

Менасан акъай, туварларны акъшамлыкъ азбаргъа къапагъан сонъ, кунъбаты тарафкъа бакъты да:

— Сандал булут кѡабара, гедже тавукъ тышарыда кѡалмасын, — деди. Янѡылмады. Кѡыркъ йыллыкъ теджрибесинде, кунъ баткѡанда, сандал булут чыкѡса, мытлакѡа ягѡмур ягѡа эди. Бу акѡшамки риваети де догѡру чыкѡты. Гедже ойле кучѡлю ягѡмур ягѡды ки, арпа орагѡына чыкѡмакѡ, кѡарасабан сюрѡмек, пичен чалмакѡ вакѡты кече ятса да, койлюлер ишке чыкѡмадылар.
(Дж. Гѡафар)

245-иш. Берильген джумлелерни язынѡыз. Кѡошма ве кѡыскѡартылгѡан исимлерни бельгиленѡыз.

1. Орталыкѡ, хусусан кунѡбаты^Т, насылдыр кѡаранлыкѡ даире ичинде эди^С. 2. Тынды дегендже, кѡайдандыр миявкѡушмы, кѡарталмы, ѡкѡса кѡыр-гѡыймы сесленип алдылар. 3. Керим, кетмезден звель чевре-этрафны козѡден кечирди. 4. Бир кунъ баба-бала кене мудирге кельдилер. 5. Бойле дерслик якѡында Кѡырымдевокѡувпеднеширде дѡунѡа юзѡ корѡды.

(«Кѡырым» газетасындан)

246-иш. Ашагѡыда берильген бирикмелернинѡ кѡыскѡартылгѡан шекиллерини язынѡыз.

Кѡырым девлет филармониясы — ..., Акѡмесджит девлет педагогика институты — ..., Кѡырым девлет музыкалы драма театри — ..., Кѡырым Мухтар джумхуриети — ..., Алий окѡув юрту —

247-иш. Метинни окѡуп, чифт исимлерни сечип язынѡыз.

Оны гедженинѡ дер маалинде кок гудюрдиси уятты. Энди ягѡып токѡтагѡан кѡыскѡа баарѡ ягѡмуры чевре-этрафны ювгѡан, тазерткен, темизлеген...

...Эки-учѡ кунъ звель онынѡ хаялында бир эеджанлы образ асыл олгѡан эди. О сема гедже-кунѡдюз онынѡ хаялында яшады, осьти, шекилленди. Лякин, эр шейнинѡ вакѡты-сааты олгѡаны киби, эсернинѡ де озѡ догѡув вакѡты ола. Орталыкѡ чым-чырт... Сынѡырсыз севинч ичини-багѡрыны толдурып, ташырды.

(Т. Халилов)

248-иш. Метинни кочѡурип язынѡыз. Кѡошма исимлерни кѡайд этип, имлясыны изаатланѡыз.

Яваш-яваш адамлар келе, лякин булар башкѡа адамлар эди. Бу топракѡнынѡ, бу эвлернинѡ адамлары дегиль. Кѡыяфетлери, тиллери, юрѡшлери башкѡа, лякин кене инсан эдилер.

Артыкѡ кимсе Аювдагѡгѡа Аювдагѡ демей, Келинкѡаянынѡ^Т ады анѡылмай, кѡаянынѡ учурымына япышкѡан дегирменкойлю заваллы Тиш Келинни

кимсе корьмей. Топкъаянынъ, Яманкъаянынъ, Чаталкъаянынъ адларыны кимсе бильмей.

Романкъош этегиндеки чам орманлары, Дегирменкой кыырларынынъ этеклериндеки багъчалар, Дженовиз къалеси, Сувукъсув ялылары, ер, кок терен сюкюнет ичинде.

(Дж. Дагъджы)

249-иш. Ашагъыда берильген чифт исимлерден дёрт-беш джумле тизинъиз.

Ал-хатыр, дост-эш, ана-баба, агъа-къардаш, бет-сыма, яз-къыш, дефтер-китап, чанакъ-чельмек, савут-саба, сой-соп.

55-инджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪ УСЛЮПЛЕРИ (ИЛЬМИЙ УСЛЮП)

Китабий услюплернинъ даа бир чешити — **ильмий услюп**.

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. **Ильмий услюпнинъ эсас макъсады** — ильмий бильгилер акъкъында хаберни окъуйдыжы я да динълейиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта терминлер, муреккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

250-иш. Берильген метинлерни окъунъыз, мевзусыны бельгиленъыз, чешитини къайд этинъиз. Ильмий услюпни тасдикълагъан тиль васталары: терминлер, ибарелер ве башкъаларыны тапынъыз:

Мукъаесели кысымда Б. Чобанзаде тюрк тиллерини гениалогик таснифке коре насыл чешитлерге аит, менсюп олгъаныны бильдире: «Урал-Алтай аилесининъ беш пытагъы бардыр: 1) фин яки фин-угъор, 2) самоед, 3) манджур яки тунгус, 4) мугъул, 5) тюрк-татар». Эр бир пытакъта бир чокъ тиллер олгъаныны да къайд эте. Месея, тюрк-татар пытагъына якъут, чуваш, алтай, телеут, къумандин, енисей, урянхай, барабин, кыргъыз, ногъай, къумыкъ, къарачай, башкъырт, сарт, озъбек, туркмен, османлы, къазан татар, кырымтатар, азери (азербайджан) ве къун тиллери кирелер. Бу болюкте Б. Чобанзаде тюрк тиллеринде созукъ ве тутукъ сеслер, сёз денъиштириджи ве сёз япыдыжы шекильджилер (ялгъамалар), замирлер, сайылар, иш сёзлери (фииллер) арасында олгъан фаркъларны ве бенъзевни ачыкъайдын этип косьтере. Тенъештирмек ичюн о, чуваш, якъут, кыргъыз, османлы ве баш-

къа тиллерден пек чокъ фактик материал кетире. Китапнынъ шу къысмына «Тюрк тиллерининъ къыска мукъаесели грамматикасы» десек де янълыш-мамыз.

(А. М. Меметов)

251-иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз, эсас мевзуларыны бельгиленъыз; къулланылгъан тиль васталарыны козетип, насыл услюпте язылгъаныны къайд этинъыз.

I. Кырымда земаневий халкъ санаты мектеби, окъув юрту, музейи ёкъ. Бу, махсус ишлеп чыкъарылгъан сиясет дегиль де, месуль мемурларнынъ бу саада терен бильгилери олмагъаны себебиндендир деп, умют этемиз.

Кырымнынъ къадимий медениети бутюн Кырым залисининъ байлыгъы сайыла. Бойлеликнен, кырымтатарларгъа аит олгъан сюрюнлик, озь меде-ниетинден айырылув бугуньки вазияте ярымаданынъ бутюн залисине де аиттир.

Кырымнынъ халкъ санатыны гъайрыдан тиклев ве инкишаф этюв халкъара фондларнынъ малиевий ярдымы ве айны шу макъсатта бир группа Кырым рессамларынынъ тешеббюсинен мейдангъа кетирилген «Чатырдагъ» иджадий бирлешмеси тарафындан амельге кечмекте.

(М. Чурлу)

II. Энвер, чувалны ерге ташлап, къырыкъ кельпеден, бурав, чёкючлерни чыкъарды да:

— Бабай, экимиз бирликте мынавыларны ясайыкъ да, — деди. Бабасы къырыкъ кельпеденни элине алды. Бир-эки чевирип бакъкъан сонъ:

— Буларны не япаджакъсынъ, огълум? — деди.

Энвер мектеплеринде аскъыч олмагъаныны, эль ишлерине алышмакъ ичюн, устахане мейдангъа кетиреджеклерини сёйледди.

Энвер бабасында буюк бир къуванч корьди.

— Кетир мында! — деп, бабасы догъру корюкке кетти.

Энвер къуванчнен шейлерни бабасы кеткен тарафкъа алып кетти.

Энвер корюк чеке. Бабасы исе элиндеки узун демир машанен кельпеденни атеште тутта ве къалын сесинен сёйледи:

— Гузель, гузель, огълум!.. Бу — яхшы иш, окъувнен берабер эмек ишлерине де алышсанъыз яхшы олур. Окъувнен ишни багъламагъа билирсиз. Мемлекетке файданъыз чокъ тиер. Гузель, огълум, гузель.

(И. Бахшыш)

Субетлешемиз

Ашагъыдаки вазиятке эсасланып, диалог тизинъиз: телевизор я да радиодан журналист озь субетдешине халкъымызнынъ урф-адетлери акъкъында суаллер бере, субетдеши исе джеваплана.

252-иш. Бешинджи сыныфта менимсенильген «Сес ве ариф» мевзусыны хатырланъыз. Бу мевзунен багълы грамматик къаиделерни мисаллернен тасдикълап, сыныфдашларынтъыз огюнде чыкъыш япынтъыз.

56-нджы дерс

СЫФАТ

◆ Ашагъыдаки джумлелерни окъунтъыз.

1. Багъча бийлери къалын, томалакъ кърсакълы, бугъумлы ве тюклю секиз аякълыдырлар.
2. Япалакъ-япалакъ кърар ягъа.
3. Алим меракълы китап окъуды.
4. Анам леззетли ашлар пишире.
5. Къапудан узун бойлу йигит кирип кельди.
6. Эмине байрамгъа дюльбер, беяз антер кийген.

Къайд олунгъан сыфатлар насыл маналарны ифаделейлер?

Предметнинъ даимий аляметини ифаделеген там маналы сёзлерге **сыфат** дейлер. **Сыфат предметнинъ тюсю** (беяз, къара, сары, къырмызы), **колеми** (буюк, балабан, уфакъ), **шекли** (томалакъ, ялпакъ, тегерек), **дам-леззети** (татлы, тузлу, шырын, аджджы), **табиаты** (яхшы, ярмай, серт), **алы** (яш, кърарт, хаста), **ер я да вакъыткъа мунасебети** (бугунъки, яринки, былтырки, сабадаки, акъшамдаки, ердеки) **киби аляметлерни билъдире.**

253-иш. Берильген сыфатларны ашагъыдаки чешитлерге болип язынтъыз:

1. Тюс анълаткъан сыфатлар.
2. Инсан ве башкъа джанлы предметлернинъ аляметини, алыны анълаткъан сыфатлар.
3. Предметлернинъ (кенъ манада) аляметини косьтерген сыфатлар.

Мераметли, ягъмурлы, ем-ешилъ, эсмери, боранлы, тербиели, сырлы, чубар, енгиль, къркыакъ, къраранлыкъ, сарышын, томалакъ, чалышкыыр, ачыкъ мавы, узун, низамлы, сылакъ, къырмызы, паалы, кичик, такъатсыз, семиз, тегерек, беяз, къратты, янъы, зенгин, къалын, темиз, юваш, къара, шень, когюльтим, тар, ачувлы, дюльбер, сап-сары.

254-иш. Нокъталар ерине уйгъун кельген сыфатларны язынтъыз.

... кунеш, ... талебе, ...кузь, ...эким, ...огълан, ... къуш.

Сыфат джумледе, эксерий алларда, айырыджы ола. Бундан гъайры, башкъа джумле азалары вазифесини де беджере.

255-иш. Исимлерге уйгъун олгъан сыфатларны язынъыз.

Багъ, бина, мейдан, китап, огълан, къыз, шеэр, къой, дагъ, гуль, ренк, ава.

256-иш. Эр бир сатырдаки сыфаткъа келишикли исим язынъыз.

Татлы, томалакъ, къырмызы —

Леззетли, йымшакъ, беяз —

Къарт, яш —

Дюльбер, къырмызы —

257-иш. Эр бир исимнинъ къаршысына келишикли бир къач сыфат язынъыз.

Маса — балабан, ..., ...,

Кок — ..., ..., ...,

Шеэр — ..., ..., ...,

Антер — ..., ..., ...,

Килим — ..., ..., ...,

Сыгъыр — ..., ..., ...,

57-нджи дерс

АСЫЛ ВЕ НИСБИЙ СЫФАТЛАР

◆ Ашагъыда берильген сыфатларны окъунъыз. Сол тарафтаки сыфатларнынъ маналары онъ тарафтаки сыфатларнынъ маналарындан фаркъланамы? Насыл фаркълана?

узун	къышлыкъ
экши	эвдеки
балабан	къырымлы
киргин	сабалыкъ

Сол тарафтаки сыфатлар аляметни дереджелеп косьтере билелер.

Месея: *узун таякъ, узунджа, нек узун таякъ.*

Онъ тарафта берильген сыфатлар аляметни дереджелеп косьтереми?

Окъуп, эзберленъиз.

Сыфатлар манасы ве базы бир грамматик хусусиетлерине коре эки сой олалар:

1. Асыл сыфатлар. 2. Нисбий сыфатлар.

Предметнинъ аляметини догърудан-догъру анылаткъан, аляметини дерджелеп косьтерген сыфатларгъа **асыл сыфатлар** дейлер: *мавы (антер), узун (кольмек), кыскъа (ёл), сьджакъ (ава), сувукъ (сув)*. Бойле сыфатларнынъ аляметлери дерджелер боюнджа денъише билер: *мавы, мавьиджа, энъ мавы*.

Предметнинъ аляметини догърудан-догъру дегиль де башкъа бир ёлларнен ифаделеген сыфатларгъа **нисбий сыфат** дейлер. Нисбий сыфатлар предметнинъ аляметини дерджелеп косьтермейлер: *ильмий (меселе), кышлыкъ (къартон), тарладаки (памукъ), бугунъки (вазифе)*.

258-иш. Берильген сыфатларны эки сырагъа — асыл ве нисбий сыфатларгъа болип язынъыз.

Серин, догъру, тюневинки, енгиль, дамсыз, язлыкъ (урба), кыйыш, эвдеки, ёргъун, киргин, къатты, бедий, сезгир, юксек, саплы (фильджан), худжур, томалакъ, дургъун, гайретли, ягъмурлы, нефис (эсер), гузель, зийрек, эсасий, сабырлы, тыныкъ, кырымлы, сыныкъ, мазаллы, джаиль, самимий, тар, табиий, къокъулы, татлы, беяз, муляйим, мераметли, серт, къаверенкли, аджайип, ачувлы, назик, тафсилятлы.

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Нисбий сыфатлар башкъа сёз чешитинден (эксерий алларда исимден) махсус сыфат япыджы ялгъамаларнен япыла: *тарихий, эвдеки, айлыкъ, акъшамлыкъ, Акъярлы*.

259-иш. Берильген метинни язынъыз. Асыл сыфатларнынъ тюбюни бир сызыкънен, нисбий сыфатларнынъ тюблерини эки сызыкънен сызынъыз.

Т

Мемет Нузетнинъ эдебий яратыджылыгында^Т, башкъа классик шаирлеримизге нисбетен, сатирик ве юмористик манзумелер колемдже буюк ер къапатмакъталар. Кичик сатирик эпиграммалар къараламагъа та медреседе окъугъан йылларында башлагъан Мемет ачкозь, айнеджи, зенгин, саран, нефисхор моллалар акъкъында озюне хас юморнен, кулюнчли манзумелер язмагъа тутуна.

(Макъаледен парча)

260-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Асыл ве нисбий сыфатларны къайд этинъиз.

Къардаш халкъларнынъ фольклорында олгъаны киби, дестанлар бизим халкъ яратыджылыгъымызда айрыджа ер туталар. Олар, гъает окъунакълы ве терен мундериджели олып, саде, эр кеске анълайышлы тильнен айтылгъан ве язылгъанлар. Шунынъ ичюн де дестанлар, къолайлыкънен огренильген ве агъыз-агъыздан кечип, халкъ арасында кениш даркъалгъанлар.

(Дерсликтен)

261-иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Асыл ве нисбий сыфатларны сызыкъларнен къайд этинъиз.

1. Яхшы сёз кульдюре, яман сёз куйдюре^Т.
2. Унерсиз йигитке дюнья тар.
3. Къошма акъыл — еди адым.
4. Къомшусыз ерде яшама.
5. Чебер адам чеберинъкини бегенмез, чолпа — биревинъкини.
6. Билеги кучьлю бирини йыкъар,
Бильгиси кучьлю бинъни йыкъар.
7. Бугунъки ишни ярынгъа къалдырма.

262-иш. Нокъталар ерине ялгъамагъа уйгъун кельген исим иляве этинъиз. Схемагъа эссланып, асыл ве нисбий сыфатларны язынъыз.

$$\begin{array}{ccc} \dots & \nearrow & \\ \dots & \longrightarrow & -\mathbb{N} \\ \dots & \searrow & \end{array}$$

...
...
... $\Rightarrow$ -даки

263-иш. Джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Асыл сыфатлар	Нисбий сыфатлар
...	...

58-инджи дерс

СЫФАТ ДЕРЕДЖЕЛЕРИ

◆ Ашагыда берильген джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сыфатларнынъ маналары фаркъланамы?

Озенде сувукъ ве темиз сув акъа. Чешмеден сувукъча ве темиздже сув ичемиз. Чокъракътан энъ сувукъ ве эпсинден темиз сув чыкъа.

Окѹп, хатыранѹызда тутунѹыз

Предметтеки бир сой аляметнинѹ микѹдарына коре фаркѹланмасына **сыфат дереджеси** дейлер. Сыфатлар учѹ дереджеде кѹулланылалар: 1. *Адий дередже*. 2. *Тенѹештирюв дереджеси*. 3. *Устюнлик дереджеси*.

Предмет аляметини башкѹа предметтеки шу аляметке тенѹештирмей-ип, догѹрудан-догѹру ифаделейиджи сыфатларгѹа адий дередже дейлер: *яхшы (шеэр), акѹыллы (бала), балабан (эв)*.

Базы бир предметлернинѹ бир сой аляметлерини тенѹештирюв эса-сында эки дередже япыла: тенѹештирюв дереджеси, устюнлик дереджеси.

264-иш. Метинни окѹунѹыз. Сыфатларнен берабер кельген исимлерни кочюрип язынѹыз.

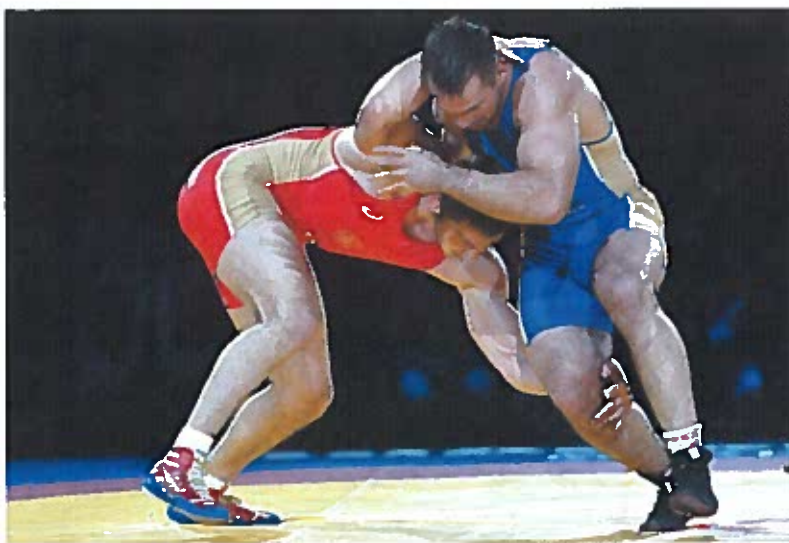
T

Эр не кѹадар эки якѹта да адакѹлы, намдар курешчилер олса да, буларнынѹ энѹ адакѹлылары юкѹары якѹ койлюлери тарафында эди. Мына, Чолакѹ Нафе, Джан Али мырза. Булар бутюн этрафнынѹ энѹ намдарлары. Олар озѹ орталыкѹларындан^T даа узакѹ кетип, атта бутюн Кѹырым колеминдеки буюк курешчилерни де йыкѹкъанлар. Сол эли сагѹындан кѹыскѹа-джа, башы ве кевдеси дѹрткоше кельген, козѹлери бакѹанынѹкине ошагѹан Чолакѹ Нафе, бир дервизада токѹтамай курешип, он еди курешчини ерге серген де, курешни шай этип кѹазангѹан.

Узун бойлу, козѹлери, янакѹлары чукѹурлашкѹан, балабан бурну тѹбюн-де экиси эки якѹкъа берип тургѹан, торгѹайдай мыйыкѹлы ве Дон Кихотнынѹ ресимне ошагѹан Джан Али мырза да Чолакѹтан кѹалышмай.

(У. Ипчи)

◆ Сыфатларнынѹ дереджелерини бельгиленѹыз.

265-иш. Метинни окъунъыз. Сыфатларнен кельген джумлелерни кочюрип язынъыз. Сыфатларнынъ чешитини (асыл, нисбий) бельгилеп, дереджелерини къайд этинъиз, синтактик вазифелерини айтынъыз.

Халиль, оны ильк корьген кишилерге, биринджи бакъышта, утанчакъ бир адам киби корюнсе де, акъикъатта, о, яшайышкъа, келеджекке даима бакъкъан пек мулайим, шень табиятлы, сыджакъ къанлы ве пек шакъаджы бир аркъадаш эди.

Халиль булунгъан джемиетлерде, отуршувларда иштирак эткен адамларда омюрлик унутылмаз зевкъ, кейф хатиреси, мисли ёкъ хошнутлыкъ иси къалыр эди. Онынъ Ускут яхут Озенбаш койлюлерининъ шивесинен сёйлеген шакъакъораталарыны, мандолина чалып йырлагъан ялы бою йырларыны, бир кере эшиткен адам, Халильни, бир даа омрю бою эсинден чыкъармаз эди.

(Э. Шемь-заде)

266-иш. Сыфатларны тюрлю дереджелерде къулланып, «Достумнынъ табияты» серлевалы метин язынъыз.

59-ынджы дерс

СЫФАТЛАРНЫНЪ ТЕНЪЕШТИРЮВ ДЕРЕДЖЕСИ

◆ Джумлелерни окъунъыз. Эр эки тарафтаки сыфатларны тенъештиринъиз. Манасында ве тизилювинде олгъан фаркъларны изаатланъыз.

Зера бугунъ янъы, узун, дюльбер антер кийди.	Алиме янъыджа, узунджа, пек дюльбер антер кийди.
--	--

Окъуп, эзберленъиз

Бир предметнинъ алямети башкъа предметнинъ шу аляметине коре арткъачлыгъыны я да эксиклигини косьтерген сыфат шеклине *тенъештирюв дереджеси* дейлер. Мес ел я: *Зеранынъ антери Алименинъ антеринден янъыджадыр.*

Къырымтатар тилинде предметлернинъ аляметлери бойле усулнен тенъештириле:

Сыфатларнынъ тенъештирюв дереджеси *-джа, -дже, -ча, -че* ялгъамалары вастасынен япыла: *балабан+джа, ешил+дже, юваш+ча, кок+че.*

267-иш. Берильген асыл сыфатларнынъ адий дереджелеринден тенъештирме дереджелерини япынъыз.

Узакъ, догъру, уджуз, къалын, буюк, узун, темиз, сыджакъ, эски, яш, якъын, сувукъ, тар, енгиль, серт, юваш, серин, токъал.

268-иш. Тенъештирме сыфатларны схема боюнджа язынъыз. Бир къач сыфатнен джумлелер тизинъиз.

...
...
...
— -джа

...
...
...
— -че

269-иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелериндеки сыфатларны адий ве тенъештирме дереджелерде язынъыз.

Иш орьнеги: *Дюльбер шеэр — дюльбердже шеэр.*

Меракълы китап, юксек бина, балабан бала, къарт адам, буюк агъам, кичик талебе, серин ель, сувукъ къыш, сыджакъ ава, леззетли аш, къара къаве, зийрек огълан.

60-ынджы дерс

СЫФАТЛАРНЫНЪ УСТЮНЛИК ДЕРЕДЖЕСИ

◆ Джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сыфатларны тенъештирип, ифаделеген маналарыны айтынъыз.

Рустем — тербиели,
мераметли, яхшы бала.

Рустем — *энь* тербиели, мера-
метли, эписинден яхшы бала.

◆ *Энь, эписинден* сёзлери бирикип кельген сыфатларгъа насыл мана берелер?

Окъуп, эзберленъиз

Бир предметнинъ алямети башкъа предметнинъ шу сой аляметине коре зиядедже олгъаныны косътерген сыфат шекиллерине **устюнлик дереджеси** дейлер. Устюнлик дереджеси сыфат огюне *энь, эписинден* сёзлери къоюлывынен япылыр: *Энь агъыр кунълерде достунъ ташлап кетмеди. Куреште Ахтем эписинден кучълю чыкъты.*

270-иш. Ашагъыдаки дёртлюкни кочюрип язынъыз. Сыфатларны сечип, дереджелернинъ япылувыны изаатланъыз.

Энъ буюк муяфат видждан иле намустыр,
Энъ шерефли шей акъылдыр.
Энъ афзал шей илимдир,
Энъ гузель шей эдептир.

(Ш. Бекторе)

271-иш. Ашагъыда берильген сыфатларны устюнлик дереджеде уйдургъан джумлелеринъиз ичинде къулланынъыз.

Аджайип, гурьдели, достане, йылтыравукъ, къавий, мергин, семерели, ярамай, эеджанлы.

272-иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Устюнлик дереджеде кельген сыфатларны бельгиленъиз.

1. Аятымнынъ энъ гузель арекетини япкъан адам киби, ичимде къуванч дуйдым.
2. Энъ яхшы топракъ бу ерде. Эх, артыкъ арткъа ёл ёкъ, мадам ки, кельдик, демек, бу ерде къаладжакъмыз...
3. Бу топракънынъ, бу юртнынъ къадир-къыйметини эписинден яхшы биледжеклер, оны бизден де зияде севеджеклер.
4. Кунеш Аювдагъ устюнде кеткен сайын агъара, йыллар бою къыздыргъан адамларыны кышнынъ энъ сувукъ саасында сонъки кере къыздырмакъ истей.

(Дж. Дагъджы)

273-иш. Ашагъыда берильген мевзулардан бирине инша язынъыз. Джумлелеринъизде тюрю дереджелерде кельген сыфатларны къулланынъыз.

«Энъ меракълы китап», «Энъ меракълы дерс», «Энъ якъын достум», «Энъ семерели кунюм», «Энъ севимли оджам».

61-инджи дерс

АЗЛАШТЫРМА СЫФАТЛАР

◆ Джумлелерни окъунъыз. Эр эки тарафта къайд олунгъан сыфатларны тенъештиринъиз. Маналарында ве тизиливинде олгъан фаркъны къайд этинъиз.

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Сыфатларда, дереджелерден башкъа, аляметни тенъештирмеген махсус шекиллер де бар. Бунда сыфат негизинден анълашылгъан аляметнинъ *азлыгъы, арткъачлыгъы, къуветлилиги* киби маналар ифаделене.

Азлаштырма сыфатлар предметтеки аляметнинъ адеттеки микъдарындан аз олгъаныны ифаделейлер. Азлаштырма сыфатлар ашагъыдаки ялгъамалар ярдымынен япыла: *-тим, -(л)тым, -(юль)тим, -(ул)тым*: *Отлар ешилтим тюсте эдилер. Кузьде сарылтым япракълар тереклерден ерге тюшелер; -шын: Эвге кельген мусафирнинъ сачлары сарышын эди*. Бойле ялгъамалар, эсасен, тюз анълаткъан сыфатларгъа къошулып, аляметке эксиклик, етишмемезлик ве, шунен берабер, шу ренкке аитлигини косътерелер; *-ракъ, -рек* ялгъамалары да сыфатларнынъ азлаштырма дереджесини япудва иштирак этелер. Олар тенъештирюв дереджеси ялгъамаларындан сонъ къошулалар ве предметнинъ аляметинде арткъачлыкъ я да эксиклик даа да аз олгъаныны ифаделейлер: *узунджаракъ (таякъ), уфакъчаракъ (бала), эслиджерек (адам), юксекчерек (терек)*.

274-иш. Берильген сыфатларгъа азлаштырма ялгъамаларыны иляве этип язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер тизинъиз.

Къыскъа, сезгир, индже, ешил, сары, тазе, кичик, сылакъ, кок, юксек.

275-иш. Эдебият дерслигинъизден азлаштырма сыфатларнен кельген джумлелерни кочюрип язынъыз.

276-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Сыфатларнен кельген джумлелерни кочюрип, джумле азаларыны талиль этинъиз. Сыфатларны сечип, талиль этинъиз.

Кузь айларында лапач-лапач акътарылгъан, къышта къар ве ягъмур сувларына быкъкъан, баарьде исе тырналып, тегизленип экильген бу кучъю къара топракънынъ юзю сыджакъ кунеш нурларынен бувланып, ем-ешил макъатына орьтунди. Осюмликлер эп кунешке тартынды, бой берди, далланды ве ком-кок къутучыкъларнен сыргъаландылар. Ниает, сентябрьнинъ сонъларында къутучыкълар, агъызларыны ачып, портакъал тилимчиклерини анъдыргъан ап-акъ тишлерини косътердилер.

(Ю. Болат)

277-иш. Берильген сыфатларны, шекиллерини денъиштирип, ашагъыдаки джедвельге язынъыз.

Без, ешил, ачыкъ, къалын, йымшакъ, тегиз, алчакъ, серин.

Адий дереджеде	Устюник дереджеде	Тенъештирме дереджеде	Азлаштырма шекильде
сары ...	энь сары ...	сарыджа ...	сарышын ...

62-нджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ТАРИФЛЕЙИДЖИ ИНША

278-иш. Метинни окъунъыз. Бу метинге насыл суаль къоймакъ мумкюн? Метиннинъ чешитини бельгилеъиз: икяеми, тарифми, фикир юрютювми?

Козъ яшы киби, арынчыкъ, булжур киби, парлакъ, буз киби, сувукъ сув ичмек истеген адамлар бир вёрст узакътаки Теселлиге бармагъа эринмейлер. Вай о сув! Ернинъ теренлигинден уфакъ чакъылчыкълар иле къайнап, гизлиден сесленип чыкъкъан, аджайип сув! Бойле сув ялынъыз Бадемликте ола биле.

(Ш. Алядин)

Биз нутукъта бир де бир инсанны, айванны, предметни тарифлеймиз. **Тарифлемек** — предмет я да адисенинъ аляметлерини ачып косътермек, анылатмакъ, инджелемек демектир.

279-иш. Ашагъыда берильген тарифлейиджи метинлерни окъунъыз. Оларнынъ тилине, тизилювине эмиет беринъиз.

1. Кок-Къартал къаялары астындаки къадим эменлер арасында Бадемлик койчиги ерлешкен. Бааръде, кучлю ягъмурлар маалинде, юксек ямачлардан ашагъы сель тюше, койни экиге болип, инъильдеп акъып тургъан Тильки-Гечти озенине къошула... сув саиллерден тышкъа чыкъа, окюре-къутура, багъларны-багъчаларны баса, эвлерни йыкъа, увулдап, узакъларгъа чыкъып кете.

Ягъмур токътагъан сонъ, къырмызы кираметли эвлерден джалоз къалпакълы адамлар къазма ве курек иле чыкъып, эндеклерге тюше, йыкъылгъан эвлерни ве оюлгъан ёлларны тюзетелер.

(Ш. Алядин)

II. Чомай озю ойле пек мазалы корюнмесе де, чабик ве такъатлы яш олгъаны, онынъ арекетлеринден, япкъан усулларындан анылашыла эди. Аркъадашы Мустафа: «Чомайнынъ шай уфакъ олгъанына бакъманъыз, о, алты бучукъ пуд чеке: тени, бабасынынъ япкъан балталары киби, къатты, чимтильмей, эльге кельмей», — дей.

Чомайнынъ бети — куленч. Онынъ комюрдай сия, узун кирпикли козьлери куле; бираз къамбурджа кельген чёкме буруны ве онынъ астындаки темиз, къара мыйычыкълары ве, индже, къып-къызыл, дудачыкълары — муляйим, чырайы куле.

(У. Ипчи)

◆ Бу метинлерни окъугъанда, сизде насыл дуйгъулар пейда ола? Метинлернинъ эсас фикирлерини къайд этинъиз. Инсан ве койни тарифлемек ичюн муэллифлер къуллангъан сыфатларны, къыяслав сёзлерини сечип, кочюрип язынъыз.

280-иш. Вильгельм Кизеветтернинъ «Багъчасарай базарында татар къавеханелери» ресимини дикъкъатнен бакъынъыз. Мында тасвирленген левхагъа эсасланып, тарифлейиджи инша язынъыз. План тизип, серлева уйдурынъыз.

63-юнджи дерс

КЪУВЕТЛЕНДИРМЕ СЫФАТЛАР

◆ Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз. Эр эки тарафта къайд олунгъан сыфатларны бири-биринен тенъештиринъыз, фаркъларыны анълатынъыз.

Асан кыискъа, меракълы, бедий икяе окъуды. Гульбагъчада беяз, мавы, къырмызы чечеклер ачты.	Асан пек кыискъа, чокъ меракълы ве гъает бедий эсер окъуды. Гульбагъчада бем-беяз, мас-мавы, къып-къырмызы чечеклер ачты.
--	--

◆ Сыфатларгъа бирикип кельген *пек, чокъ, гъает* сёзлери насыл маналарны ифаделейлер?

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Къуветлендирме сыфатлар бир предметниъ аляметини башкъа предметниъ шу сой аляметинен тенъештирмейип, бир предметниъ озюне хас олгъан аляметиниъ артыкъ, зияде экенлигини ифаделей.

Къуветлендирме сыфатлар бойле япылалар:

1. Адий дереджедеки сыфат огюне *пек, чокъ, гъает* сёзлерини къоювнен: *пек меракълы, чокъ гузель, гъает буюк*. Мында аляметниъ тенъештирюв манасы ёкъ. Бунен шу шекиль устюнлик дереджесинден фаркъ эте.
2. Адий дереджедеки сыфатны текрарлавнен (мында биринджи кыысым чыкъыш келишинде ола): *кыискъадан-кыискъа, узундан-узун, балабандан-балабан*.
3. Адий дереджедеки сыфаттан эвель шу сыфатныъ биринджи эджасына (тутукъ сеснен башлангъан сыфатларныъ ильк тутугъынен бир созукъ сеси, созукъ сеснен башлангъан сыфатларныъ ялынъыз биринджи созукъ сеси алына) *м, п, р, с* сеслеринден бири къошулып япылып: *къып-къырмызы, къап-къара, бем-беяз, ем-ешиль*.

281-иш. Берильген тапмаджаларны окъунъыз. Къуветлендирме сыфатларнен кельген сёз бирикмелерини сечип язынъыз. Сыфатларны талиль этинъыз.

Тёс-төгерек, къап-къара,
Кессенъ, ичи къарара.
Сычавулдай къуйругъы,
Софраларда тапыла.

282-иш. Адий дереджедеки сыфатлар огюне *пек, чокъ, гъаает* сёзлерини кёшып, къуветлендирме сыфатлар япынъыз. Оларнен дёрт-беш джумле тизинъыз.

Тузлу, темиз, ярыкъ, меракълы, буюк, фукъаре, зенгин, дешетли, кема-латлы, сезгир, къавий.

283-иш. Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Устюнлик дереджеде кельген сыфатларны къайд этинъыз. Джумле азалары-ны талиль этинъыз.

Уйледен сонъ рузгяр кесильди, ава сувмагъа башлады^с. Денъиз сакин. Аювдагъ кышны, дюньяны абайламай, башыны денъизнинъ *пек* сакин сув-ларына эгип, татлы-татлы юкълай.

Гурзуф исе чокъ шенъ дегиль, сокъакълары бом-бош. Гурзуф аскер толу. Гурзуф — тюшюнджели, гъаает кедерли.

Айше баба эвине тараф адымлады. Къуванчкъа, саадетке, кене де анавы эски софанынъ тахталарыны тутмагъа, инджир терегининъ ем-ешилъ япракъ-лары арасындан мавы денъизнинъ балкъ-балкъ янган сувларына бакъмагъа, денъизнинъ сувларында эльмазлар киби парылдагъан кунешнинъ ышыкъла-рыны корьмеге адымлады.

(Дж. Дагъджы)

284-иш. Эдебият дерслигинден къуветлендирме сыфатлар иле кельген джумлелерни сечип кочуринъыз.

64-юнджи дерс

СЫФАТЛАРНЫНЪ ЯПЫЛУВЫ

Морфологик усулнен сыфат япув

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

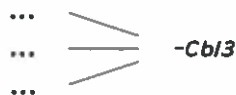
Бу усул къулланылгъанда сыфатлар, эксерий алда, исим ве фииль не-гизлерине, базан сыфат ве зарф негизлерине махсус сыфат япыджы ялгъамаларнынъ кёшулмасынен япылалар.

Негизге кёшулып, сыфат мейдангъа кетирген ялгъамалар булардыр:

1. *-лы, -ли, -лу, -лю* ялгъамалары исим ве сыфат негизлерине кёшулып, сыфат япалар: *джанлы, къарлы, акъыллы, гъайретли, кезлевли, туз-лу, сютлю*;
2. *-сыз, -сиз, -суз, -сюз* ялгъамалары исим ве сыфат негизлерине кё-шулып, сыфат мейдангъа кетирелер: *урбасыз, ельсиз, чюрюксиз, сув-суз, тузсуз, сютсюз*.

285-иш. Къаидеде мисаль оларакъ кетирильген япма сыфатлар-
гъа уйгъун кельген исимлер къошып, кочюрип язынъыз.

286-иш. Нокъталар ерине уйгъун кельген исимлерни къойып язынъыз. Схемагъа эасланып, сыфатлар тизинъиз.

287-иш. Лугъаттан сыфатларны сечип, айры дефтерде «Сыфат лугъаты» тертип этинъиз. Лугъатынъыздаки сыфатларнынъ асыл ве нисбий чешитлерини шартлы бельгилернен къайд этинъиз.

288-иш. Нокъталар ерине уйгъун кельген исимлерни къойып язынъыз. Схемагъа эсасланып, сыфатлар тизинъиз. Япылгъан сыфатларнынъ эр биринен дёрт джумле тизинъиз.

289-иш. Ашагъыдаки метинни окъунъыз. Теркибинде сыфат олгъан джумлени кочюрип язынъыз, асыл я да япма олгъаныны къайд этинъиз. Джумле азаларыны белгилеңиз.

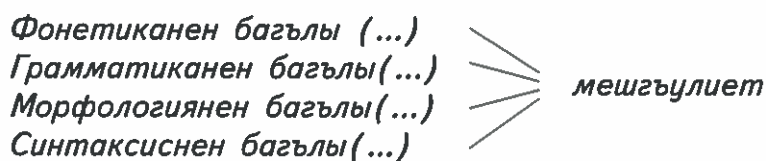
Алим къаранлыкъкъа^Т синъип кетти. Эр шей зифт къаранлыкъ ичинде ве терен къар тюбюнде олгъанындан, эвлер де бир бичимде олып корюне эдилер. Я онынъ эмджесининъ эви къайсы биридир? Алим дёрт бир этрафкъа козь кездирсе де, олардан бирден-бирининъ къапусыны къакъмагъа джуръат этип оламады. Лякин, умятсизленип, энди кери бурулайым дегенде, онынъ козьлерине ёл кенарындаки азбарлардан биринде йипке асувлы терилер илишти. О, дос-догъру азбаргъа кирди ве эвнинъ къапусыны къакъты.

— Сеит-Мамут эмдже, бу меним, Алим!

Алим бираз динъленип тургъан сонъ, ичериден сес-солукъ зшитильмегенинден, къапуны энди дюмбюрдетип къакъты.

(Ю. Болат)

290-иш. Схемагъа эсасланып, нокъталар ерине нисбий сыфатлар язынъыз. Бу сыфатларнен джумлелер тизинъыз.

65-инджи дерс

СИНТАКТИК УСУЛНЕН СЫФАТ ЯПУВ

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Синтактик усулнен кѡшма ве чифт сыфатлар япыла.

Кѡшма сыфат, эксерий алда, эки сѣз я да сѣз шекиллери кѡшулып, бир алямет ифаделевинен япыла: *тынчлыкъсевер, ачкозь, ишсевер, дѣрткоше*. Бойле сѣзлер бир эсас ургъунен айтыла.

Чифт сыфатлар чешит тюрю маналы сыфатларнынъ чифтленювинен (*акъ-чубар, кѡара-кѡашкѡа*), манадаш ве якъын маналы сыфатларнынъ чифтленювинен (*ач-ялангѡач*) ве кѡарама-кѡаршы маналы сыфатларнынъ чифтленювинен (*кѡарт-яш, буюк-кичик, юксек-алчакъ*) япыла.

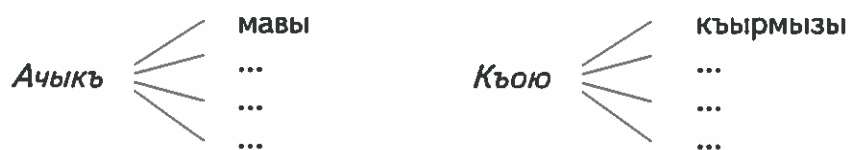
291-иш. Берильген метинни окъунъыз. Саде, кѡшма ве чифт сыфатларны сечип, язылувны анълатынъыз. Къайд олунгъан сыфатларнынъ япылув усулыны анълатынъыз.

...Чам — бу ернинъ саиби. Кучъю фуртуна котерилип, Кѡара денъизнинъ, бойле вакъытта акъикъатен кѡара кѡаве ренкине чевирильген денъизнинъ, далгъаларыны кѡаяларгѡа шыпырткъанда **амансыз** ель бу **чыдамлы** осюмликни биле тамырынен сувурып алып кете. Чам исе тура, озюни сикъмай. Тек базыда бир, я **мисильсиз** кученювденми, ёкъса хошлукъ ве кейфленювденми, гъырчылдап ала. Онынъ **къудретли** тамырларындан атта кѡая чатлагъан. Чамда бу дередже мисильсиз кучъ бар экен.

(А. Адиль)

292-иш. Схемагѡа эсасланаракъ, синтактик усулнен муреккеп сыфатлар япынъыз. Бир кѡач данесинен джумлелер тизинъиз.

293-иш. Эдебият дерслигинден кѡшма ве чифт сыфатларны сечип азынъыз.

294-иш. Ашагъыда берильген чифт сыфатларны тизген джумлелеринъиз ичинде кѡулланынъыз.

Дос-догъру, адсыз-эсапсыз, сагъ-селямет, дост-муаббет^Ф, агъыр-сабыр, сийрек-сепелек.

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Къошма ве чифт сыфатлар бойле язылырлар:

1. Эки сёз я да сёз шекиллерининъ къошулувынен япылгъан, бир ургъунен айтылгъан къошма сыфатлар къошулып языла: *ишсевер, азырджевап, бутюнджиан, умумхалкъ*.
2. Мана ве грамматик хусусиетлери айры алда ачыкъ-айдын анълашылып тургъан сёзлернинъ бирикювинден тизилип, бир умумий алямет ифаделеген къошма сыфатлар айры язылалар: *орта бойлу, чюрюк вишне тюсю, токъ ешилъ*.
3. Эки сыфатнынъ тенъ багъланувынен япылып, предметнинъ бир умумий аляметини ифаделеген чифт сыфатлар арасына къыскъа сызыкъ къоюлып: *салкъын-салкъын, кийик-кийик, буюктен-буюк*.

295-иш. Берильген метинни окъунъыз. Сыфатларны сечип, япма сыфатларнынъ япылув усулыны изаланъыз.

Халкъ йырлары, мундериджесине коре, бир къач тюр олалар: лирик, тарихий ве шакъий йырлар. Лирик йырларда адамларнынъ чешит дуйгъулары: севги, асретлик, къуванч, къасевет, гъам, я да табият левхалары тасвирлене. Тарихий йырларда исе бир де бир вакъиа ифаделене. Шакъий йырларда инсан аяты, адамларнынъ мунасебетлери, оларнынъ менфий чизгилери кулюнчли шекильде тасвирлене.

(А. Велиулаева)

296-иш. Ашагъыда берильген сыфатларгъа исимлерни къошып сыфат бирикмелерини язынъыз. Бир къач бирикменен джумле язынъыз. Сыфат ве исимлерни, сёз чешити оларакъ, талиль этинъиз.

Эмексевер, азырджевап, ачыкъ мавы, мелевшее тюсю, буюктен-буюк.

66-нджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ИНСАН КЪЫЯФЕТИНИНЪ ТАРИФИ

297-иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз. Муэллиф, инсаннынъ тышкъы ве ички чизгилерини тарифлемек ичюн, насыл сёзлерни къуullanгъан? Бу сёзлерни сечип язынъыз.

1. Сеер Сулейманова-Недим 1895 сенеси Багъчасарайда догъгъан. Тетик, тендюрист, шень ве олдукъча джанлы ве чевик бир къартий. Акъ сачлы, ири, къара козьлю, отькюр бакъышлы, муляйим юзьлю ве шырын давушлы бу къартийнен лакъырды этип тоймакънынъ имкяны ёкъ. Эр бир меселеге онынъ озъ бакъышы, кескен къыймети, озюне махсус мунасебети бар. Табиат онъа кескин зеин берген: муим ичтимаий денъишмелернен толу олгъан асырымызнынъ ильк йылларындан башлап, мемлекетимизде бугуньгедже олып кечкен адисе ве вакъиаларны «сувтильмач» хатырлай. Валлаи, джанлы энциклопедия десенъ де оладжакъ.

(Ю. Болат)

С 2. Осман он-он эки яшларында гъает сагълам ве атик бир бала эди^С. Табиат онъа, кок юзю киби, мавы козьлер, айдын, гульден гузель чере ве яш фиданларнынъ тер-тегиз эндамыны багъышлады.

(Ю. Болат)

3. Узун бойлу, козьлери, янакълары чукъурлашкъан, балабан бурну тюбюнде экиси эки якъкъа берип тургъан, торгъайдай мыйыкълы ве Дон Кихотнынъ ресмине ошагъан Джан Али мырза да Чолакътан къалышмай, атта онынъчюн: «Нафени де йыкъа», — дейлер.

Чомайнынъ бети куленч. Онынъ комюрдай сия, узун кирпичли козьлери куле, къарталнынъкине ошап, бираз къамбурджа кельген чекме буруны ве онынъ астындаки темиз, къара улпачыкълардай уджлары бираз устыке майышып тургъан мыйычыкълары ве къызларнынъки киби, тазе, индже, къыпкъызыл, эр къызны сукъландыраджакъдай дудачыкълары, муляйим чырайы куле.

(У. Ипчи)

298-иш. Юкъарыдаки метинлерден сыфатларны сечип алып, оларны исимлернен берабер язынъыз ве сёз чешити оларакъ, талиль этинъиз.

299-иш. Ашагъыда берильген серлеваларнынъ бирисини сайлап алып, о мевзуда инша язынъыз. Иншанъызда инсаннынъ тышкъы корюнишини, онынъ фазилетлерини тарифленъиз, шу инсангъа олгъан мунасебетинъизни ифаделенъиз: «Меним достум», «Меним анам», «Меним бабам», «Меним агъам (къардашым)». Сонъра иншанъызда къулланылгъан сыфатлардан бир къачыны талиль этинъиз.

67-нджи дерс

СЫФАТ (ТЕКРАРЛАВ ДЕРСИ)

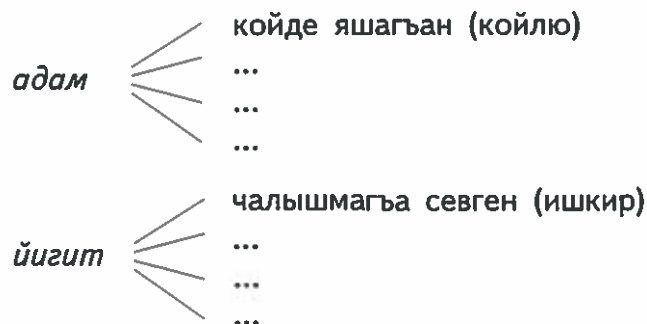
Хатырланъыз:

1. Сыфат насыл маналарны ифаделей?
2. Сыфатлар, маналарына коре, насыл чешитлерде олалар?
3. Сыфатлар насыл дереджелерде ве шекиллерде къулланылалар?
4. Сыфатлар, тизимлерине коре, насыл шекиллерде ола билірлер?
5. Сыфатлар джумледе насыл синтактик вазифелерни беджерелер?

300-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Дам-лезет	Тюс-ренк	Шекиль	Колем	Инсан фазилет- лери	Инсаннынъ тышкъы къыяфети
...	...	...	...	...	...

301-иш. Нокъталар ерине япма сыфатларны язынъыз:

302-иш. Метинни окъунъыз. Сыфатларны сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

1. Манасына коре чешити (асыл, нисбий).
2. Дереджеси ве шекли (адий, тенъештирюв, устюнлик, азлаштырма, къуветлендирме).
3. Тизимине коре чешити (саде, къошма, чифт).
4. Джумледе беджерген вазифеси.

...Кунеш яйланынъ артына даа демин сакъланып, баты кокую къырмызы, алев ренкли Къызылташнынъ устуне энген эди. Денъиз дургъун ве достане эди. Саиллернинъ серин еллери базыда юкъарыгъа чыкъа, оба-оба эвлернинъ огюндеки бостанларны, софалардаки чечеклерни тарап, адамларгъа

ёргунлыкъны унуттырмакъ истеп, оларнынъ терли манълайларыны охшап-охшап кетелер. Бойле гузель, татлы акъшамлары ишлеринден тездже къуртулган койлюлер юзюм сергилери астында отуралар.

(Дж. Дагъджы)

303-иш. Берильген сыфатларны, схемагъа эсасланып, тюрлю дереджеде язынъыз.

гузель	<	гузельдже		уфакъ	<	...
	>	пек, энъ гузель			>	...

304-иш. Метинни окъунъыз. Сыфатларнен кельген джумлелерни сечип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Т

Олар къарлы аяз геджесининъ ятсы мааллеринде Къарасувбазарнынъ^Т Чильтерли мааллесине келип кирдилер. Къаранлыкъ ичине комюльген шеэр терен юкъуда эди. Онынъ бейутлигини патта-сатта анда-мында урюп алган азбар копеклерининъ давушы боле эди.

Олар мында Алимнинъ эмджеси Сеит-Мамут агъанынъ эвине деп кельген эдилер. Бу адам ве Алимнинъ мерум бабасы Азамат акъай байрам-сейранларда бири-бирине келип-кетселер де, Алимнинъ озюне эмджесининъ эвине кельмеге даа сыра тюшмеген эди.

(Ю. Болат)

305-иш. Берильген бирикмелерде сыфатларнынъ антонимик чифтлерини язынъыз.

Тазе ава, тазе отъмек, уджуз мал, экши алма, сылакъ ер, яхшы адам, узакъ ёл, узун ёл, кичик огълан, кичкине кой, чалышкъан йигит, батыр бала, ачыкъ къапу, ачыкъ ава, агъыр юк, дюльбер къыз, сувукъ ава, сувукъ адам.

306-иш. Ашагъыдаки метинден сыфатларнен кельген джумлелерни кочюрип язынъыз. Сыфатларны грамматик талиль этинъиз.

Ф

Медиев — юксек бойлу, сарышын, арыкъ черели, кок козьлю ве яваш^Ф сёйлеген, адамле муляйим муамеледе булунган ве эр кеске гъает буюк таъзим, урьмет косътерген шахыс. Онынъ арекети, тербиеси ве эдеби, акъикъатен, зиялылар ичюн нумюне эди. Башындаки къалпагъы, боюнындаки чырышлы беяз якъасы, эллериндеки манжетлери ве кок костюми онъа айрыджа ярашлыкълукъ бермектелер. Медиевнинъ буюк гъайретини, метанетини, фаалиетини мезкюр макъаледе текмиль тариф ве тасвир этип чыкъмакъ пек кучъ, чюнки бу иш чокътан чокъ эмек, тедкъикъат талап этер ве адден-ашыкъ къалын китап олур эди.

(Ш. Алядин)

68-инджи дерс

САЙЫ

◆ Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер нени ифаделейлер?

Бадемликте яшы юз онны, юз йигирмини кечкен къарт адамлар аз дегиль... Рамазан айында яры гедже темчитликтен алдын он беш-йигирми йигит минареге чыкъып, бир агъыздан рамазан шериф нагъмелерини сёйлей.

...Салядин озю элли яшларында, даа кучлю адам. Салядиннинъ бир къызы ве учь огълу бар. Эвеллерде онынъ атта еди эвляды олгъан. Ортанджы огълу Тейфукъ бир йыл эвельси эляк олды. Эки къызы, кичик экенде, хасталыкътан ольди. Шимди уйкен огълу Фикрет бар. Йигирми эки яшында, дюльбер йигит. Къызларындан сонъ, бир кендже огълу — Мидат.

(Ш. Алядин)

◆ Сайыларнен берабер кельген исим бирикмелерини сечип язынъыз.

Сайыларнынъ манасы ве грамматик аляметлери

Окъуп, эзберленъиз.

Бир сой предметлернинъ микъдарыны, сайысыны я да сырасыны ифаделеген там маналы сёзлерге **сайы** дейлер.

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз.

Сайы, адетте, исимге багълы ола ве исим ифаделеген предметнинъ микъдарий аляметини косътере: *беш (kitap), эки (дефтер).*

Сайы, исимге багъланмайып къулланылгъанда, абстракт микъдарны ифаделей. Риязиятта микъдар муайен предметке багъланып ифаделенмез. Меселя: *Онгъа бешни къошсакъ, он беш олур.*

307-иш. Окъунъыз. Берильген бирикмелерден джумле тизинъиз. *Не къадар? Къач?* суаллерине джевап берген сёзлернинъ астыны сызынъыз.

Алты дефтер, йигирми маса, юз къалем, беш чанта, секиз адам, он шеэр, дёрт дост.

308-иш. Окъунъыз. Джумлелерни дефтеринъизге язынъыз. *Къачынды?* суалине джевап берген сёзлернинъ астыны сызынъыз.

1. Къардашым алтынды сыныфта окъуй.
2. Дёртюджи оюн саба кечириледжек.
3. Куреш ярышы афтанынъ бешинджи куню откериледжек.
4. Шахмат мектеби биринджи бинада ерлешкен.
5. Биз учюнджи къатта яшаймыз.
6. Азиме биринджи эвде яшай.
7. Эльдар секизинджи рале башында отура.

309-иш. Суаллерге джевап язынъыз. *Къач? Не къадар? суаллерине джевап берген сёзлерни бир сызыкънен, къачындыжы? суалине джевап берген сёзлерни эки сызыкънен сызынъыз.*

1. Дерс саат къачта башлана?
2. Сыныфынъызда къач талебе бар?
3. Олардан къач кыыз, къач огълан?
4. Сиз биринджи сыныфкъа къачындыжы йылда къабул олундынъыз?
5. Шимди къачындыжы сыныфта окъуйсынъыз?

310-иш. Мисальге бакъып, джедвельни толдурынъыз.

Отуз учъ къавун, беш къашыкъ, йигирми биринджи йыл^Ф, алтмыш чечек, экинджи кыыш, кыркындыжы мектеп, юз кольмек, бешинджи рале, секиз антер, юзюнджи эв, сексен бала.

311-иш. Ракъамларны сёзлернен язынъыз.

13, 19, 249, 11, 26, 17, 70, 869, 704, 1080, 1653, 58, 43, 1398.

69-ындыжы дерс

САЙЫЛАРНЫНЪ, МАНАЛАРЫНА КОРЕ, ЧЕШИТЛЕРИ

Микъдар сайылар

- ◆ Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз.
- ◆ Сайыларны сечип, анълаткъан маналарыны изаатланъыз.

Алтындыжы сыныф талебелери мектеп багъчасындан он секиз чувал алма джыйдылар. Алмаларнынъ экиде бирини мектеп ашханесине теслим эттилер. Эки-учъ чувалны балалар эвине багъышладылар. Бутюн кыыш балалар эвинде яшагъанлар кунде экишер алма ашайджакълар.

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Сайылар, мана хусусиетлери ве грамматик аляметлерине коре, дёрт группагъа болюнелер: 1. *Эсап сайылары.* 2. *Сыра сайылары.* 3. *Пай сайылары.* 4. *Тахминий (приблизительные) сайылар.*

Эсап сайылары, озъ невбетинде эки группагъа айырылалар: а) *микъдар сайылары,* б) *кесир сайылар.*

Микъдар сайылары бир джыныстаки предметлернинъ умумий микъдарыны анълаталар: он эки (*тахта*), секиз (*дефтер*), беш юз тонна (*богъдай*), дёрт чувал (*ун*).

312-иш. Берильген метинни окъунъыз. Сайыларны сечип, ифаделеген маналарыны ве джумледе беджерген вазифелерини айтынъыз.

Абдул Тейфукъ 1915 сенеси Алушта районынынъ Партенит коюнде догъды. Эвеля орта мектепни, сонъ Къырым педагогика институтыны битирди. 1941 сенесининъ июнь айында джебзге кетти. Гъарбий, Дон, Дженюбий-Гъарбий ве Степной джебзлеринде дженклешти. 58-инджи гвардиялы окъчулар дивизиясынынъ 174-юнджи кысымында, батальон командири оларакъ, джесюрлик, федакярлыкъ нумюнелери косьтерди. Днепрнинъ сагъ ялысындаки плацдармны ишгъаль этюв огърундаки урушларда батальонгъа билип командирлик япкъаны ве шахсий джесарети ичюн, 58-инджи гвардиялы окъчулар дивизиясы эркъанындаки 175-инджи кысымынынъ батальон командири капитан Абдул Тейфукъкъа 1943 сенеси декабрь 20-де къабул этильген Ферман муджиби Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди.

Майор Абдул Тейфукъ 1945 сенесининъ март айында эляк олды.

(В. М. Шатилов)

313-иш. Ашагъыдаки тапмаджаны кочюрип, джевабыны тапынъыз. Сайыларны сечип, талиль этинъиз.

Терегимнинъ бою узун, он эки далы,
Устюндеки отуз пытакъ, тапкъан малы.
Эр пытакъта лекинип тура
Еди япракъ, бир тарафы къара,
бир тарафы акъ.

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Микъдар сайылары джумледе исимсиз озъ башына келе билir. Месел я: *Экиге учъ къошсакъ, беш олур.* Бойле сайылар, исимлер киби, чокълукъ, келиш, мулькиет, хаберлик ялгъамаларыны къабул этерлер. Исимлешкен сайылар джумледе **муптеда, тамамлайыджы, ал, хабер вазифелерини беджерирлер.**

314-иш. Шиирни окъунъыз. Сайыларны сечип, чешитлерини бельгиленъыз.

Он яшымда кичкене чобан эдим,
Яйля астында чалашым къургъан эдим.

Ава ачыкъ, кок юксек, рузгяр тая,
Айдын, айры корюне дагълар, къая...
(Б. Чобан-заде)

◆ Сыфатларнен ве сайыларнен берабер кельген бирикмелерни сечип, дефтерге язынъыз. Исимлерни талиль этинъыз.

70-инджи дерс

КЕСИР САЙЫЛАР

◆ Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз. Сайыларны къайд этип, ифаделеген маналарыны бельгиленъыз.

Муслим алты бучукъ яшында. Ярым йылдан о, биринджи сыныфкъа барджакъ. Эр куннинъ экиде бирини Муслим арифлерни эзберлей, окъумагъа, язмагъа огрене.

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Кесир сайылар предметнинъ къысымларыны ифаделейлер: $\frac{1}{3}$ — учъте бир, $\frac{3}{5}$ беште учъ, 0,25 — черик, 0,5 — ярым, бучукъ. Кесир сайылар эки тюрюю олалар:

1. Эки сайынынъ ер келиши вастасынен бирикювинден япыла: $\frac{3}{4}$ — дёртте учъ, $\frac{1}{5}$ — беште бир. Бойле кесир сайылар сурет ве махреджден ибарет:

сурет
махредж

2. Озь-оzone кесир ифаделеген сёзлер ола: *ярым, черик, бучукъ*.
Ярым сезю пай сайысы ялгамасыны къабул этер.

Месел я: *Балаларгъа ярымшар алма бердилер. Бучукъ* сёзю исе эр вакъыт микъдар ве пай сайыларындан сонъ къулланылыр: *алты бучукъ, секиз бучукъ*.

Бутюн микъдар сайынен кесир сайы къошулгъанда *кесирли сайы* япыла: *беш бучукъ, алты ярым, дёрт бутюн учъте эки*.

315-иш. Берильген тапмаджанынъ джевабыны тапынъыз.

Бир бучукъ — бучукъ олур,
Эки бучукъ даа къач олур?

◆ Сайыларны сечип чешитлерини бельгиленъыз.

316-иш. Ашагъыдаки ракъамларнен ифаделенген сайыларны сёзлернен язынъыз.

$$\frac{2}{3}, \frac{5}{8}, \frac{1}{6}, \frac{3}{7}, \frac{1}{100}, 1\frac{1}{3}, 4\frac{5}{7}.$$

317-иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелери ярдымынен джумлелер тизинъыз.

Он учъ бучукъ яшында, учте бир къысмы, эки ярым саат, йигирминджи асырнынъ сонъки чериги.

318-иш. Риязят мисаллерини чезип, сёзлернен ифаделенъыз.

1) $1\frac{1}{2} + 1\frac{1}{2} = \dots$

3) $10 + 0,5 = \dots$

2) $\frac{2}{5} + \frac{2}{5} = \dots$

4) $5,07 + 4 = \dots$

319-иш. Ашагъыда берильген кесир сайыларны келишлернен тюрлендинъыз.

$$\frac{4}{6}, \frac{2}{3}, \frac{5}{7}.$$

320-иш. Ракъамларны сёзлернен язып, сёз бирикмелери тизинъыз. Сёз бирикмелерини джумлелер ичинде къулланынъыз.

2,5 кунъ; 0,5 отъмек;

$5\frac{1}{4}$ кг

71-инджи дерс

СЫРА САЙЫЛАРЫ

◆ Шиирни окъунъыз. Сайыларны къайд этип, ифаделеген маналарыны бельгиленъыз. Ялгъамаларнынъ имлясыны изаатланъыз. Джумледе беджерген вазифесини анълатынъыз.

Ильки байлыкъ — джан сагълыкъ,
Экинджиси — тен сагълыкъ,
Учюнджиси — юрт сагълыкъ,
Дёртюнджиси — акъ явлукъ.

(Э. Шемъи-заде)

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Сыра сайылары эсап вакъытында предметнинъ сырадаки ерини кось-терелер. Сыра сайылары микъдар сайыларына *-ынджы, -инджи, -унджы, -юнджи, -нджы, -нджи* ялгъамалары къошулып япылыр: *докъузынджы (сыныф), секизинджи (бригада), онунджы (автобус), дертюнджи (эв), алтынджи (бала), единджи (чувал)*. Бу ялгъамалар теркипли сайыларнынъ сонъки элементине ве чифт сайыларнынъ эр бир къысымына къошулалар: *он бешинджи, йигирми дертюнджи, бинъ докъуз юз етмиш алтынджи; (невбетте) учюнджи-дёртюнджи, (сырада) бешинджи-алтынджи*.

321-иш. Ашагъыда берильген микъдар сайылардан сыра сайылары япынъыз. Сайыларгъа уйгъун кельген исим къошып, сѳз бирикмелерини язынъыз.

Алты, отуз эки, он, йигирми, сексен, он учь, юз, бинь, докъсан, къыркъ еди.

◆ Дөрт бирикменен джумле тизинъиз.

322-иш. Сыра сайыларыны схема боюнджа тизинъиз. Бир къач сайынен джумлелер язынъыз.

...
...
... -ынджы

...
...
... *-индѣжи*

323-иш. Догъмушларынъызнынъ догъгъан йылы ве кунюни язынъыз. Джумлелерде къуллангъан сыра сайыларыны иза-атланъыз.

324-иш. Берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. Ракъамнен ифаделенген сайыларны сёзлернен язынъыз ве имлясыны анълатынъыз.

Тахминен 1906-нджы йылнынъ орталарына I Девлет думасы дагъытыл-
гъангъа къадар, падишанынъ адагъан конституцион иллюзиялары халкъны
тамшандырып турды. Лякин 1906 сенеси 21 июльде I Девлет думасы,
1907 сенеси 3 июньде исе, II Девлет думасы дагъытылгъан сонъ, алдангъан
халкънынъ козылеринден перделери тюшти.

1920-нджи йылларда койлерде буюктен-буюк денъишмелер юзь берип башлады.

(Э. Шемьи-заде)

72-нджи дерс

ПАЙ САЙЫЛАРЫ

◆ Ашагъыдаки метинни окъунъыз. Сайыларны сечип, анълаткъан маналарыны, тизилювини, джумледе беджерген вазифесини бельгиленъыз.

Балалар багъчасында мектеп чагъына еткен балаларны озгъарув мерасими олып кечти. Биринджи сыныфкъа бараджакъ алты-еди яшындаки балаларгъа чокъ бахшышлар берильди: бирер чанта, онар дефтер, экишер къарандаш, алтышар къалем ве дигер окъув алетлери.

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Пай сайылары бир джыныстаки предметлернинъ тенъ, мусавий кысымларгъа болюнгенини, пайлаштырылгъаныны косътерелер. Пай сайылары микъдар сайыларына махсус *-ар, -ер, -шар, -шер* ялгъамалары къошулувынен япылалар: *докъузар (китап), секизер (алма), алтышар (дефтер), едишер (кумюш)*.

Теркибинде *юз, бинъ, миллион* сайылары олгъан теркипли сайыларда пай сайысы ялгъамалары *юз, бинъ, миллион* сёзлеринден эвель кельген сайыларгъа къошулыр: *Тарлаларда чалышкъанларнынъ эр бирине бешер юз кило захире бердилер*.

Пай сайылары текрарлангъан алда да къулланылалар: *онар-онар, секизер-секизер*.

325-иш. Берильген сайыларны сёзнен язып, пай сайысына чевиринъыз. Исимнен къошып, бирикме оларакъ язынъыз.

25, 40, 8, 1000, 107, 70, 99, 2000.

◆ Бир къач бирикменен джумлелер тизинъыз.

326-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Сайыларнынъ чешитлерини бельгиленъыз. Пай сайысынынъ ялгъамасыны къайд этип, имлясыны изаатланъыз.

Бу тирнекли акъайнынъ
Олгъан чумдай учъ огълу.
Экишер яш аралаш,
Учъ ат минер учъ огълу.
(Э. Шемъи-заде)

◆ Сайыларнынъ синтактик вазифелерини анълатынъыз.

327-иш. Пай сайыларыны схема боюнджа язынъыз. Бир къач сайынен джумлелер тизинъыз.

...
...
...
-ар

...
...
...
-шар

328-иш. Эдебият дерслигинден пай сайыларынен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

329-иш. Тапмаджаны кочюрип язынъыз. Сайыны сечип, талиль этинъыз.

Къанаты бар, учалмай,
Кокке тараф чыкъалмай.
Бинъер-бинъер йылдызлары,
Сувсуз ерде туралмай.

73-юнджи дерс

ТАХМИНИЙ САЙЫЛАР

◆ Берильген джумлелерни окъунъыз. Сайыларны сечип, анълаткъан маналарыны ве япылув усулыны изаатланъыз.

Мусафирлер саат секизлерде кельдилер.

Бир-эки адам ичери кирди, бир чокъусы азбарда къалдылар.

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Тахминий сайылар предметинъ бельгисиз микъдарыны, тахминий эсабыны анълаталар. Тахминий сайылар эки усулнен япылалар:

1. Микъдар сайысына *-лар, -лер* ялгъамалары къошулувынен: *саат он-лар (едилер) эди.*
2. Эки микъдар сайынынъ чифтленювинен япылыр: *учъ-дёрт (адам), беш-он (кунъ).*

Къырымтатар тилинде бельгисиз микъдарны ифаделеген сёзлер бар: *аз, бираз, бир чокъ, бир къач, баягъы.*

330-иш. Метинни язынъыз. Тахминий сайыларны сечип, оларнынъ имлясыны ве синтактик вазифесини анълатынъыз.

Менсаре, кой мектебини битирген сонъ, Багъчасарайдаки медицина окъув журтуна кирди. Оны 1939 сенеси битирди. Арадан бир бучукъ йыл кечти.

Теджрибеси артты. Лякин, Менсареге техникум бильгиси азлыкъ корюнип, бильгимни теренлештирим, деп тюшюнди. Лякин дженк башланды.

Анасы, Азизе апте, беш-алты койнинъ энъ айтувлы эбанайы эди. Кунь-лерден биринде, Менсаре, еди-секиз яшларда бир къызчыкъ экенде, анасы къомшу койден гъамлы ве кедерли къайтты.

(У. Эдемова)

331-иш. Берильген тапмаджаларны кочюрп язынъыз. Сайы-ларны сечип талиль этинъиз.

Бир кичкене сары къарт,
Кийген тону — беш-он къат.
Кессенъ, козюнь яшлана,
Аш ондан леззет ала.
Джевабыны тапынъыз.

332-иш. Бедий эдебияттан тахминий сайыларнен кельген джум-лелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

333-иш. Ашагъыда берильген тахминий сайыларны къулла-нып, джумлелер тизинъиз.

Бир-эки, баягъы, юзлер, еди-секиз, бир къач, эки юз-учь юз.

334-иш. Берильген тапмаджалы чынъны окъунъыз. Сайылар-ны сечип, чешитлерини бельгиленъиз. Джумледе беджерген вази-фелерини къайд этинъиз.

Учь юз алтымыш сыгъырчыкъ, къыркъ секиз чиль.
Он эки турна, дёрт акъкъуш, ойлан да биль!
Он эки ай, дёрт мевсим, къыркъ секиз джума,
Учь юз алтымыш кунь келе акълыма.

74-юнджи дерс

САЙЫЛАРНЫНЪ ТИЗИЛЮВ ДЖЕЭТТЕН ЧЕШИТЛЕРИ

◆ Берильген метинни окъунъыз. Ракъамнен ифаделенген сайы-ларны сечип, сёзлернен язынъыз. Сайыларнынъ тизиливине эми-ет беринъиз.

Сеитнафе Сеитвелиев 1919 сенеси Зуя районынынъ Къыпчакъ коюнде догъды. 1941 сенесининъ июнь айындан 96-нджы окъчулар дивизиясынынъ топчусы оларакъ, Дженюбий, Сталинград, Белорусие ве дигер джебэлерде

дженклешти. Одесса, Севастополь, Сталинград шеэрлерининь мудафаасында иштирак этти.

Урушта косьтерген джесюрлиги ичюн, душманнын муим таянч нокътасынын ишгаль этильмесини ве анда совет аскерлерининь пекинмесини темин эткени ичюн, 1944 сенеси сентябрь 25-те уйкен сержант Сеитнафе Сеитвелиевге Советлер Бирлигининь Къараманы унваны берильди.

(В. Н. Шатилов)

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

Сайылар, тизимлерине коре, учь группагъа болюнелер: 1) саде сайылар, 2) теркипли сайылар, 3) чифт сайылар.

Саде сайылар бир тамыр-негизден япылгандыр: *эки, дёрт, он, къыркъ, миллион* ве башкъалары.

Теркипли сайылар бир микъдар тюшюнджесини анълаткъан эки ве экиден зияде саде сайынынъ къошулувынен япыла: *он беш, йигирми учь, отуз дёрт, элли алты, бир бинъ эки юз алтмыш докъуз, бир бучукъ.*

Теркипли сайыларнынъ сонъки сёзюне ялгъамалар къошулып.

Чифт сайылар эки сайынынъ бири-бири артындан чифт алда ишлетильмесинен я да бир сайыны текрарлавнен япыла: *бир-эки, еди-секиз, беш-он йигирми беш-отуз, алтмыш-етмиш, сексен-докъсан, секизер-секизер, онар-онар.*

335-иш. Ашагъыда берильген сайыларны сёзлернен ифаделеп, тизимлерине коре чешитлерини бельгилентиз.

6, 1999, 7-8, 1000, 3628, 50-60, 90, 438655, 30, 10, 11-12, 388.

336-иш. Метинни окъунъыз. Сайыларнен берабер кельген исимлерни сечип, кочюринъиз. Сайыларны сёзнен язып, тизим хусусиетлерини айтынъыз.

100 йыл эвель о, тюркий дюньяда энъ мешур адам эди. Оны Къашгъардан Лондонгъадже, Санкт-Петербургдан Бомбейгедже биле эдилер. О чыкъаргъан «Терджиман» газетасынынъ 1908 сенеси кечирильген 25 йыллыкъ юбилейине Къытайнынъ «Таранча» сы биле тебрик телеграммасы ёллай. 1911 сенеси онынъ «Ходжаи субъян» («Балалар оджасы») китабыны Бомбейде нешир этелер ве муэллифни Индстангъа теклиф этелер. О, вефат эткен куню — 1914 сенеси сентябрь 11-де Нариман Нариманов: «Миллет, Исмаил бей киби, къараманларыны унутса, озь аятыны бербат этер», — деп яза.

(Б. Къасымов)

337-иш. Берильген теркипли сайыларны келишлернен тюрлен-
динъиз.

23, 154, 1387.

338-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толду-
рынъыз.

Саде сайылар	Теркипли сайылар	Чифт сайылар
...	...	...

339-иш. Ашагъыдаки тапмаджанынъ джевабыны тапынъыз.

Эки секиз — он алты,
Кене секиз эм алты,
Эки алты, бир секиз,
Бир йигирми ве бир отуз,
Бу къач этер? Тапынъыз!

◆ Сайыларны сечип, тизимлерине коре чешитлерини бельгиленъиз.

75-инджи дерс

САЙЫЛАРНЫНЪ ИМЛЯСЫ

Окъуп, хатыранъызда тутунъыз

1. **Дёрт** сайысына пай сайысынынъ -ер ялгъамасы къошулгъанда сёзнинъ сонъундаки т сеси янъгъыравукълашыр ве **дёрдер** оларакъ айтылып, лякин **дёртер** шекилинде язылып.
2. Теркипли сайыларнынъ къысымлары айры язылып: *отуз беш, сексен учъ, докъсан секиз.*
3. Теркипли сайыларнынъ ялынъыз сонъки элементине чокълукъ, келиш, мулькиет, сыра ве пай сайысы ялгъамалары къошулып: *йигирми алтылар, йигирми алтыгъа, он бешимиз, он бешинджи, он бешер.*
4. Теркибинде **юз, бинъ** сёзлери олгъан теркипли сайыларда пай сайысы ялгъамалары юз, бинъ, миллион сайысындан эвель кельген сайыларгъа къошулып: *алтышар юз килограмм алма джыйдылар.*
5. Сыра сайысы ялгъамалары къалын ве индже, дудакълы ве дудакъсыз шекиллерде язылып: *алтынды, бешинджи, онунды, учунды.*
6. Чифт сайылар арасында къыска сызыкъ къоюлып: *он-он беш, отуз-отуз беш.*

7. Арап ракъамларынен ифаделенген сыра сайыларындан сонъ *-ынджы, -инджы, -унджы, -юнджы, -нджы, -нджи* ялгъамалары ерине къыскъа сызыкъ къоюла: *2-курс, 18-мектеп, 122-эв.*

Иhtar. Ай адлары ве *йыл* сѣзюнден эвель кельген арап ракъамларындан сонъ сызыкъ къоюлмай: *22 март, 7 октябрь, 1981 йыл.*

8. Рим ракъамларынен ифаделенген сыра сайыларындан сонъ сызыкъ къоюлмай: *XX асыр (йигирминджи асыр), XV баб (он бешинджи баб), XVII пленум (он единджи пленум).*

340-иш. Метинни окъунъыз. Сайыларнен бирикип кельген исимлерни берабер кочюрип язынъыз. Сайыларнынъ имлясыны изаатланъыз.

Абдуреим Решидов 1912 сенеси Багъчасарай районынынъ Мамашай коюнде догъды. 1933 сенеси арбий учуджылар мектебини битирди. Улу Ватан дженкининъ биринджи кунълеринде джебѣге кетти. 222 дженкявер уруш япты. Эки Ленин орденинен, учъ Дженкявер Къызыл Байракъ орденинен, Александр Невский, Къызыл Йылдыз орденлеринен, Чехословакия орденинен ве бир сыра медаллернен мукаяфатланды.

Урушларда косътерген джесюрлиги ичюн, майор Абдуреим Решидовгъа 1945 сенеси июнь 27-де Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди.

341-иш. Ашагъыда берильген теркипли сайыларны джедвельге ерлештиринъыз.

32, 123, 869, 374, 48, 81.

342-иш. Ашагъыда берильген сайыларны келишлернен тюрлендинъыз.

Отуз дѣрт, учюнджи, бир-эки, учер.

343-иш. Бу йыл къайд этиледжек байрамларнынъ кунълерини язынъыз. Къуулангъан сайыларнынъ чешитлерини бельгилеп, имлясыны изаатланъыз.

344-иш. Ашагъыдаки тапмаджанынъ джевабыны тапынъыз. Сайыларны сечип, имлясыны изаатланъыз.

Эки секиз, бир докъуз,
Учъ йигирми ве бир отуз.
Бу къач этер? Тапынъыз!

76-нджы дерс

САЙЫ (ТЕКРАРЛАВ ДЕРСИ)

Хатырланъыз:

1. Сайы насыл маналарны ифаделей?
2. Сайылар маналарына ве къулланувларына коре насыл чешитлерге болюнелер?
3. Сайылар тизимлерине коре насыл шекиллерде олалар?
4. Сайылар джумледе насыл вазифелерни беджере билірлер?

345-иш. Метинни окъунъыз, сайыларнен кельген джумлелерни кочюрип алынъыз. Сайыларны морфологик талиль этинъыз.

Ильяс Борагъанский 1852 сенеси Багъчасарайда догъа ве он беш яшынадже мектепте ве гимназияда окъуй. Дигер илимлернен бир сырада уснюхат (каллиграфия) усталарындан дерс ала. 1867 сенеси о, тасилини девам эттирмек ичюн, Тюркиеге кете ве еди йыл анда окъуй. Анда шаркъ уснюхатыны негизинден огрене ве, айны вакъытта, матбуа, ресим чызув, нагъыш япув зенаатлары боюнджа теджрибе эльде этип, Къырымгъа къайтып келе. Бир къач йыл озъ саасы боюнджа чалыша ве 1876 сенесининъ сонъунда Русие шеэрлери бойлап сеяткъа чыкъа. Еди йыл девамында буюк улькенинъ бир чокъ шеэрлеринде, виляетлеринде булунып, 1882 сенеси Петербурггъа келе. Оны Петербург университетининъ шаркъ факультетине тюрк тили ве шаркъ уснюхаты боюнджа, лектор оларакъ, ишке давет этелер ве о, 1898 сенесинден 1908 сенесине къадар тамам он йыл девамында бу иште чалыша. Ильяс Борагъанский, Петербургда шахсий басмахане ачмакъ ичюн, къолайлыкънен рухсет ала ве 1894 сенеси онынъ басмаханеси чалышып башлай.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

346-иш. Схемагъа эсасланып, фразеологик бирикмелер язынъыз. Бир къач ибарени джумлелер ичинде къулланынъыз.

бир	агъыздан
	адым ер
	енъден къол чыкъарып
бинъ	алтынгъа денъишмек
	-де бир
	джаннен

347-иш. Ашагъыдаки аталар сёзлерини кочюрип, сайыларыны талиль этинъиз. Аталар сёзлерининъ маналарыны анълатынъыз.

1. Бир ташнен дивар къаланмаз.
2. Бир къанатнен къуш учмаз.
3. Бинъ дост аз, бир душман чокъ.
4. Бир яманнынъ еди мааллеге зарары тие^Ф.

348-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Микъдар сайылар	Кесир сайылар	Сыра сайылары	Пай сайылары	Тахминий сайылар
...	...	...	...	...

349-иш. Берильген саде сайылардан теркипли ве чифт сайылар япынъыз.

Еди, он, алтмыш, эки, учъ, сексен, юз.

350-иш. Байрамларнынъ оладжакъ муддетлерини язынъыз.

Бу йыл Къырымда Ораза байрамы ... оладжакъ. Наврез байрамы ... ола. Девриза байрамына халкъымыз кузьде ... топлашаджакъ. Янъы ... йылны ... куню къаршылайджакъмыз. ...-ндж... сене биз единджи сыныф талебелери оладжакъмыз. ... сентябрь куню Бильги кунюдир.

351-иш. Риязят мисаллерини схемагъа эсасланып, язынъыз.

$$\frac{2}{3} + \frac{3}{5} =$$

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{7} =$$

77-нджи дерс

6-НДЖЫ СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

352-иш. Ашагъыдаки фразеологик бирикмелер ярдымынен джумлелер тизинъиз.

Козьден кечирмек, къулакъ асмакъ, джан агъыртмакъ, кунъ корьмек, джаны янмакъ, ишинъ тюшмек, козьден чыкъмакъ, кокъюс кечирмек, ичине джан кирмек, козь ташламакъ, ичинъ-багърынъ янмакъ, иш къайнамакъ.

353-иш. Ашагъыдаки джедвельге эсасланып, «Къырымтатар тилинде сёзнинъ япылув усуллары» серлевалы маруза язынъыз. Марузанъызнен чыкъыш япынъыз.

Усуллар	Мисаллер
Морфологик (ялгъама усулы)	<i>багъ, багъ+ча, багъ+ча+джы, багъ+ча+джы+лыкъ</i>
Синтактик	<i>дёрт+коше, эки-учъ, аякъ+къап, козь+яш, ач+козь, яз-къыш</i>

354-иш. Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Антоним исимлер	Антоним сыфатлар	Антоним фииллер	Антоним зарфлар
...	...	...	...

355-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Асыл сёзлерни бир сызыкънен, япма сёзлерни эки сызыкънен къайд этинъиз.

Гузеллик

Гузеллик бар алемде,
Энъ къыйметли гузеллик, —
Алтын юзюк дегиль эльде,
Сыргъа, яки билезлик.

356-иш. Схемалар боюнджа янъы исимлер япынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер тизинъиз.

...
...
...
— — —
-джу

...
...
...
— — —
-люк

357-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къошма сёзлер	Муреккеп сёзлер	Чифт сёзлер
<i>Къырымтатар, ..., ...</i>	<i>Йигирми беш, ..., ...</i>	<i>Мас-смавы, ..., ...</i>

358-иш. Ашагъыда берильген джедвельни толдурынъыз.

Сёз чешити	Ифалелеген манасы	Джевап берген суаллери
Исим	...	...
Сыфат	...	...
Сайы	...	...
Зарф	...	...
Замир	...	...
Фииль	...	...

359-иш. Шиирни кочюрип азынъыз. Сёз чешитлерини бельгиленъыз.

Джигитке

Эй, джигит! Къальбинъни йылдырым урса,
 Душманынъ коксюнъни тепмелеп турса,
 Мезарынъ устюне сарайлар къурса,
 Астындан кене де: — «Хакъман!» — деп багъыр,
 Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр.

(А. Герайбай)

78-инджи дерс

360-иш. Ашагъыда берильген исимлерни хаберлик ялгъамаларынен азынъыз.

Инсан, дост, къоркъакъ, йигит, къардаш, бульбуль, къомшу.

361-иш. Ашагъыда берильген исимлерни келишлернен тюрлендинъыз.

Аят, маруза, цирк, кятп, баскетбол.

Бу сёзлернен тюрлю келишлерде джумлелер тизинъыз.

362-иш. Шиирни кочюрип азынъыз. Исимлерни сечип, келишини ве синтактик вазифесини бельгилеъыз.

Адам адамнен дост олып яшамалы дюньяда,
Досту ёкънынъ куню кечер озю догъган ювада.
Айтчынь, достлар, къафестеки бульбуль насыл безмесин,
Достсуз да шай, озь башынъа: «Мен яшайым!» — демезсинъ.

(Р. Бурнаш)

363-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къошулып азылган къошма исимлер	Айры азылган япма исимлер	Чифт исимлер
..., ..., ...	..., ..., ...	..., ..., ...

364-иш. Шиирни окъуп эзберленъыз. Джумлелерден исимлерни сечип, морфологик талиль этинъыз.

Бу дюньягъа инсан олып кельгенден сонъ,
Эр бир кимсе инсанлыгъын бильмек керек.
Акъыл — балигъ олып, аткъа мингенден сонъ,
Озь ёлунъны даим билип юрьмек керек.

(Р. Бурнаш)

79-ынджы дерс

365-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Асыл сыфатлар	Нисбий сыфатлар
...	...

366-иш. Метинни окъунъыз. Сыфатларны сечип, морфологик талиль этинъыз.

Кузынинъ яланджы кунеши сарышын бир черенен куле эди. Узакъта къара къаргъалар къалын къаба давушларынен къычыра эдилер. Чечеклер, солукъ япракълар сараргъан. Коклерге, бошлукъларгъа^Т узангъан мавы дагъларнынъ мунарлы башларында къара булутлар къайнаша эди.

(Н. Челебиджихан)

Т

367-иш. Ашагъыда берильген синоним сыфатларнынъ бир къач данесинен джумлелер уйдурып язынъыз.

1. Янъгъыз, кимсесиз, гъарип.
2. Кучъсюз, меджалсыз, назик, аджиз, къуветсиз.
3. Чебер, кямилъ, уста.
4. Саф, темиз, пак.
5. Фукъаре, мухтадж, ёкъсул, чаресиз.
6. Зекки, зеинли, ферасетли.
7. Суный, япма.
8. Къолайсыз, онъайтсыз.

368-иш. Джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Синоним сыфатлар	Антоним сыфатлар
...	...

369-иш. Ашагъыда берильген сайыларны келишлернен тюрлен-
динъиз. Бир къач данесинен джумле тизинъиз.

Йигирми, учъ, едишер, юзюнджи.

370-иш. Ашагъыда сайыларнен кельген фразеологик ибарелерден джумлелер тизинъиз.

Еди ольчеп, бир кес. Козюнь дёрт олмакъ. Дёрт козьнен беклемек. Бинъ бир, беш бетер. Беш баш доланмакъ. Бинъ алтынъа деньишмемек. Бир агъыздан. Бинъ яша. Бир адым ер. Бир аягъы анда, бир аягъы мында. Бир енъден къол чыкъармакъ. Бир капик.

371-иш. Ашагъыда берильген тапмаджаларнынъ джевапларыны тапынъыз. Тапмаджаларны кочюрип, сайыларны сёзлернен язынъыз.

1. Эки 8 — 16, эки 6, бир 8, кене 8 эм 6, бир 20, бир 30.
Бу къач этер, тапынъыз.
2. 4 аякълы, хош бойнузлы.
3. Аламан аякъ, 12 таякъ, чыт-чыт этер, чыткъа къонар.
4. 1 атым бар, байлана, ельге къаршы айлана.
5. Эки 8 — 16 кене 8 эм 6. Бу къач этер, тапынъыз.

372-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Сайыларнен кельген джумлелерни сечип, кочюринъиз. Ракъамларны сёзлернен язып, сайыларнынъ чешитлерини бельгиленъиз.

Абдурефи оджанынъ къорантасында беш бала: 2 къыз ве 3 огълан олды. Олардан энъ уйкенлери, иште, сёз юрсетеджек олдугъымыз, Али Боданинский. Али, он эки яшына кельгендже, башлангъыч бильгини озъ бабасындан ала. 1877 сенеси исе Симферопольдеки 7 йыллыкъ оджалар семинариясына кирип, 1884 сенеси оны битирип чыкъа. 1 йыл девамында «Терджиман» газетасында онынъ нашири Исмаил Гаспринскийнен берабер чалыша, онъа чокъ ярдымы тие. Лякин оны эп бабасынынъ зенааты — оджалыкъ озюне чеке ве бир йылдан сонъ Оргъа барып, Армянск шеэриндеки татар халкъ мектебинде рус тили оджасы олып чалыша. Къуш ювасында корьгенини кутер, дейлер. Абдурефи оджа киби, прогрессив адамнынъ къорантасында тербие алгъан Али даима халкъ арасында булуна ве ерли эмекдар кутьлелернен сыкъы багъ пейда этип, оларнынъ арасында ичтимаий ве медений иш алып бара. Мында да о, илькиде, къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы нумюнелерини топлап башлай.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

МУНДЕРИДЖЕ

ТИЛЬ АКЪЫЛ ТЕРАЗЕСИДИР

1-инджи дерс.....	3
-------------------	---

БЕШИНДЖИ СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

2-нджи дерс. Фонетика.....	5
3-юнджи дерс. Имля.....	6
4-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Нутукъ ве къонушув.....	8
5-инджи дерс. Лексикология.....	9
6-нджы дерс. Сёз бирикмелери.....	10
7-нджи дерс. Джумле.....	12
8-инджи дерс. Джумленинъ баш азалары.....	13
9-ынджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Ифаде этильген фикирнинъ мевзусы.....	14
10-унджы дерс. Джумленинъ экинджи дередже азалары.....	17
11-инджи дерс. Кочюрийме ве къыя лаф.....	18
12-нджи дерс. Муреккеп джумле.....	20
13-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Кенъ ве тар мевзу.....	21

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

14-юнджи дерс. Къырымтатар тилининъ лугъат теркиби.....	24
15-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Адий ве муреккеп план ...	27
16-нджы дерс. Зенаат-унерге аит сёзлер.....	29
17-нджи дерс. Асыл къырымтатар ве алынма сёзлер.....	31
18-инджи дерс. Эскирген сёзлер ве неологизмлер.....	33

ФРАЗЕОЛОГИЯ

19-ынджы дерс. Фразеологик бирикмелер.....	36
20-нджи дерс. Фразеологик ве сербест сёз бирикмелери.....	38

МОРФОЛОГИЯ

21-инджи дерс. Сёз теркиби	41
22-нджи дерс. Ялгъамалар ве оларнынъ чешитлери	42
23-юнджи дерс. Сёз япылувы	45
24-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Фикир юрютов иншасы	47
25-инджи дерс. Сёз къошулувынен (синтактик усулнен) япылгъан сёзлер	49
26-нджы дерс. Сёз чешитлери	51
27-нджи дерс. Там маналы сёзлер	53
28-инджи дерс. Исим	55
29-ынджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Табиатны тарифлев	56
30-ынджы дерс. Джыныс ве хас исимлер	58
31-инджи дерс. Исимлерде сайы	60
32-нджи дерс. Исимлерде мулькиет ялгъамалары	62
33-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Оданынъ тарифи	64
34-юнджи дерс. Мулькиет ялгъамаларынынъ имлясы	66
35-инджи дерс. Исимлерде хаберлик ялгъамалары	68
36-нджы дерс. Хаберлик ялгъамаларынынъ имлясы	70
37-нджи дерс. Мулькиет ве хаберлик ялгъамалары	71
38-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Нутукъ чешитлери. Икяе	74
39-ынджы дерс. Исимлернинъ келишлернен тюрленюви	76
40-ынджы дерс. Баш келиш	78
41-инджи дерс. Саиплик келиши	79
42-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Ресим узеринде чалышув	81
43-юнджи дерс. Догърултув келиши	82
44-юнджи дерс. Тюшюм келиши	84
45-инджи дерс. Саиплик ве тюшюм келишлери	86
46-нджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Нутукъ услюплери. Лакъырды ве китабий услюплер	87
47-нджи дерс. Ер келиши	89

48-инджи дерс. Чыкыш келиши.	90
49-ынджы дерс. Мулькиет ялгъамасынен кельген исимлернинъ келишлернен тюрленюви	91
50-нджи дерс. Келиш ялгъамаларынынъ имлясы	93
51-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Нутукъ услюплери. Ресмий услюп	94
52-нджи дерс. Исимлерде охшав-кичильтюв ялгъамалары	95
53-юнджи дерс. Исимлернинъ япылувы ве оларнынъ имлясы	96
54-юнджи дерс. Синтактик усулнен исим япув	98
55-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Нутукъ услюплери. Ильмий услюп	100
56-нджы дерс. Сыфат	102
57-нджи дерс. Асыл ве нисбий сыфатлар	103
58-инджи дерс. Сыфат дереджелери	105
59-ынджы дерс. Сыфатларнынъ тенъештирюв дереджеси	107
60-ынджы дерс. Сыфатларнынъ устюнлик дереджеси	108
61-инджи дерс. Азлаштырма сыфатлар	109
62-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Тарифлейиджи инша	111
63-юнджи дерс. Къуветлендирме сыфатлар	113
64-юнджи дерс. Сыфатларнынъ япылувы	114
65-инджи дерс. Синтактик усулынен сыфат япув	116
66-нджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Инсан къыяфетининъ тарифи	117
67-нджи дерс. Сыфат (текрарлав дерси)	119
68-инджи дерс. Сайы	121
69-ынджы дерс. Сайыларнынъ, маналарына коре, чешитлери	122
70-инджи дерс. Кесир сайылар	124
71-инджи дерс. Сыра сайылары	125
72-нджи дерс. Пай сайылары	127
73-юнджи дерс. Тахминий сайылар	128
74-юнджи дерс. Сайыларнынъ тизилиюв джеэттен чешитлери	129

75-инджи дерс. Сайыларнынъ имлясы.....	131
76-нджы дерс. Сайы (текрарлав дерси)	133
77-нджи дерс. 6-нджы сыныфта кечильгенлерни теджарлав.....	134
78-инжи дерс.....	136
79-ынджы дерс	138

Мезкюр окъув къуланмасынынъ 112-нджи саифесиндеки иллюстрация «Къырымтатар рессамлары. XIX асырнынъ сонъу — XX асырнынъ башы. Рессамлыкъ, графика, эйкельтырашлыкъ» китабындан (Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2008. — 208 с.) алынды.

Окъув нешири
Меметов Айдер
Алиева Ление Аблязовна
Меметов Искандер Айдерович

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ (ТУВГЪАН)

6 сыныф

Къырымтатар ве рус тиллеринде окъуткъан
умумтасиль муэссиселеринингъ оджалары ичюн окъув къулланмасы

Учебное издание

КРЫМСКОТАТАРСКИЙ ЯЗЫК (РОДНОЙ)

6 класс

Учебное пособие
для общеобразовательных организаций
с обучением на крымскотатарском и русском языках

Главный редактор *О. Г. Котляр*
Руководитель Центра специальных форм образования *С. В. Сацевич*
Зав. редакцией литературы
для национальных школ и мигрантов *О. С. Ноженкина*
Редактор *Э. А. Бекиров*
Корректор *А. Э. Мамутова*
Ответственный за выпуск *А. А. Борзенкова*
Руководитель проекта *М. Е. Потапенкова*
Художественный редактор *С. И. Ситников*
Дизайнер макета *О. Г. Чичварина*
Дизайнер обложки *Л. И. Нуреева*
Техническое редактирование и компьютерная верстка *А. Г. Хуторовской*

Налоговая льгота — Общероссийский классификатор продукции ОК 005-93—953000. Изд. лиц.
Серия ИД № 05824 от 12.09.01. Подписано в печать 00.00.00. Формат 84×108¹/₁₆. Гарнитура
TextBookC. Печать цифровая. Уч.-изд. л. 0,00. Тираж 000 экз. Заказ №

Акционерное общество «Издательство «Просвещение».
127521, Москва, 3-й проезд Марьиной рощи, 41.